

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU
ODSJEK ZA POVIJEST

Student: Mario Bursik

**Utjecaj Velike gospodarske krize na društvene prilike u
Hrvatskoj (1929. – 1934.)**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: Dr. sc. prof. Ivica Šute

Zagreb, 2017.

Sadržaj:

1.	Metode istraživanja i Velika gospodarska kriza u hrvatskoj historiografiji	5
	Slavonija	6
	Dalmacija	7
	Zagreb	9
2.	Ekonomska politika modernog doba: od Industrijske revolucije do Velike gospodarske krize	10
3.	Velika gospodarska kriza: uzroci i posljedice.....	15
4.	Globalna ekonomska kriza: utjecaj krize na situaciju u Europi i Kraljevini Jugoslaviji	20
5.	Ekonomija Hrvatske u Kraljevini SHS 1918.-1929.....	22
	Poljoprivreda	26
	Industrija.....	28
6.	Glavni pokazatelji Velike gospodarske krize u Hrvatskoj i Jugoslaviji	29
7.	Slavonija	33
	Grad: Nezaposlenost, siromaštvo i bijeda.....	34
	Selo	40
	Humanitarni rad i socijalni programi.....	46
8.	Dalmacija	52
	Vinarska kriza.....	52
	Selo i bijeda na selu	54
	Gradovi, Industrija i obrt	60
	Humanitaran i socijalan rad.....	65
9.	Zagreb.....	68
	Nezaposlenost i bijeda: položaj zagrebačkog radništva u razdoblju Velike gospodarske krize	68
	Skitnja i prosjačenje na zagrebačkim ulicama	71
	Zagrebački podstanari kao društvena i gospodarska kategorija	74
	Socijalni programi i humanitarni rad.....	76
10.	Zaključna razmatranja	82
11.	Bibliografija.....	84

Uvod

Cilj ovog rada je prikazati utjecaj Velike gospodarske krize na društvene prilike u Hrvatskoj. Rad će obuhvaćati razdoblje od 1929. godine (slom burze u New Yorku i početak gospodarske krize u svijetu) do kraja 1934. godine (atentat na kralja Aleksandra i kraj Šestosiječanjske diktature). Kriza u Hrvatskoj ne prestaje 1934. godine, već se osjeti sve do sloma južnoslavenske države, premda se olakšanje osjeća već 1936. godine. Početno razdoblje gospodarske krize (1929. – 1934.) je najznačajnije po pitanju društvene povijesti, s obzirom da je u spomenutom razdoblju došlo do velikih društvenih promjena, uvjetovanih krizom, dok se u drugoj fazi gospodarske krize u Hrvatskoj (1935. – 1939.) društvene pojave manifestiraju kao prirodan slijed prvih godina gospodarske krize. Zbog navedene stabilizacije društvenih prilika analiza društveno-ekonomskih odnosa u Hrvatskoj nakon 1934. izlazi iz okvira ovog rada. Prvih pet godina gospodarske krize je zanimljivo zato što to razdoblje sadrži drastične društvene promjene, kao reakcija na krizu, koje izostaju u drugoj polovici 30-ih godina kada se društvena zbivanja donekle stabiliziraju. Navedeno razdoblje također sačinjava jedinstvenu političku epizodu jugoslavenske, odnosno hrvatske povijesti (Šestosiječanjska diktatura) te je stoga prikladno proučavanju u cjelini. Rad će prvenstveno obrađivati društvene i ekonomske fenomene vezane za gospodarsku krizu, dok će politički aspekt gospodarske krize biti razmatran samo kao okvir koji utječe na društvene odnose unutar Hrvatske, odnosno Jugoslavije.

Rad ne pretendira prikazu potpune slike ove kompleksne problematike, već na temelju jednog dijela izvora nastoji istaknuti najvažnije gospodarske probleme Hrvatske u razdoblju gospodarske krize te pokazati kako su navedeni problemi utjecali na društvena zbivanja u zemlji. Tekst se nedvojbeno može proširiti daljnjim, iscrpnim istraživanjem koje još uvijek nedostaje u hrvatskoj historiografiji. Prvo, uvodno poglavlje, odnosi se upravo na opis metodologije istraživanja i pristupa tematici kako bi se shvatio opseg rada. Fokusiranjem na dnevni tisak kao glavni povijesni izvor pruža se kvalitetan uvid u društvenu povijest tog razdoblja te se korištenjem komparativne metode nastoje naglasiti sličnosti i različitosti između različitih gradova i regija u Hrvatskoj, čime se nameću oni društveni faktori koji su bili jedinstveni za cijelu zemlju, ali se mogu izdvojiti i posebnosti pojedinih gradova i regija.

Drugi dio rada može se shvatiti kao uvod u rad (pošto prvi rad služi kao uvod u samo istraživanje) i za svrhu ima objašnjenje i prikaz nekih političkih i ekonomskih fenomena koji su rezultirali pojavom Velike gospodarske krize u svijetu. Poglavlje tako pruža kratak pregled ekonomske povijesti 19. i ranog 20. stoljeća čime se nastoji pokazati dramatična promjena ekonomskih odnosa nakon Prvog svjetskog rata. Upravo 20-ih godina SAD se nameću kao svjetska ekonomska velesila koja na sebe veže gospodarstvo brojnih europskih zemalja. Pojavom gospodarske krize u SAD nužno su pogođene zemlje koje su trgovinom i zajmovima bile povezane s njima, što se odnosi na mnoge bitne europske države. Eskalacijom gospodarske krize u Zapadnoj Europi ista se ubrzano širi na europsku periferiju, čime je obuhvaćena i Kraljevina SHS i teritorij Hrvatske kao njezin sastavni dio. Odnos europskog centra i europske periferije je poznat koncept u ekonomskoj povijesti, a odnosi se na međusobno ovisan odnos između razvijenih država (koje su bile nosioci industrijske revolucije) koje su svoj razvitak jednim dijelom temeljile na ekonomskom odnosu sa europskom periferijom, tj. državama koje su kaskala po pitanju ekonomskog razvoja. Ekonomski razvoj država centra i periferije je bio povezan tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Države centra su temeljile daljnji napredak na jeftinim sirovinama i hrani iz perifernih zemalja, dok su zemlje periferije započinjale industrijalizaciju na

temelju strojeva, alata i tehnika iz zemalja centra. U ovom dijelu je ukratko predstavljena ekonomska struktura Hrvatske u sastavu jugoslavenske države, a naglašeni su i neki opći problemi s kojima se gospodarstvo Hrvatske susreće nastupom Velike gospodarske krize.

U središnjem dijelu rada se posebno sagledavaju Slavonija sa središtem u Osijeku, Dalmacija sa središtem u Splitu te Zagreb kao jedinstvena politička, društvena i gospodarska cjelina. Tijekom predstavljanja ekonomske i društvene situacije u ovim dijelovima zemlje nastoji se pružiti usporedba s ostatkom zemlje pri čemu je glavni cilj istaknuti one fenomene koji su jedinstveni za regiju ili grad o kojem se govori. Poseban se naglasak stavlja na razlike između grada i sela te djelovanje humanitarnih organizacija. U pojedinim poglavljima su istaknute neke posebnosti koje su bile naglašenije u pojedinim gradovima ili regijama, zbog čega su rezultirale pojavama određenih ekonomskih i društvenih fenomena jedinstvenih za to područje.

Na kraju teksta će uslijediti prošireni zaključak u kojemu će se naglasiti najvažniji zaključci iz teksta, ali će se sagledati neki komprativni elementi iz prethodnih poglavlja koji se mogu smatrati najvažnijim rezultatima ovog istraživanja. Tako će se, ponovno koristeći komparativnu metodu, istaknuti glavni društveni problemi i fenomeni u razdoblju Velike gospodarske krize u Hrvatskoj te ujedno i naglasiti oni problemi koji su bili specifični za pojedina područja.

1. Metode istraživanja i Velika gospodarska kriza u hrvatskoj historiografiji

Glavni cilj ovog rada je prikazati utjecaj Velike gospodarske krize u razdoblju 1929.-1934. na društvene prilike u Hrvatskoj. Kako bi se dobio cjelovit uvid u spomenutu tematiku promatrane su tri zasebne cjeline: Dalmacija, Slavonija i Zagreb. Kako se u tekstu prikazuje utjecaj krize na društvene fenomene u ovim cjelinama, tako se nastoje napomenuti sličnosti i različitosti s ostatkom zemlje. Ovdje do izražaja dolazi komparativna metoda u historiografiji. Riječ je o znanstvenoj metodi koja se koristi u historiografiji kako bi se uočili neki opći obrasci povijesnih fenomena, čime se ujedno i kristaliziraju oni fenomeni koji su bili specifični za neko područje, razdoblje ili skupinu. Komparativna metoda je ujedno i način analiziranja povijesnih problema¹, gdje se individualni fenomeni razmatraju u međusobnom odnosu sa sličnim, usporedivim problemima. Thomass Welskopp je u svom članku o komparativnoj metodi u historiografiji naglasio važnost i vrijednost ove metode u razotkrivanju suštine povijesnih problema², s obzirom da se usporedbom sličnih (ili različitih) povijesnih fenomena nužno otkrivaju najvažniji faktori istih problema. Navedeni zaključak će se potvrditi i na primjeru ovog rada. Promatranjem Dalmacije, Slavonije i Zagreba kao relativno različitih društvenih i gospodarskih cjelina u Hrvatskoj u razdoblju Velike gospodarske krize pokazat će se suština društvenih zbivanja koja su bila karakteristična za cijelu Hrvatsku, ali će se također pokazati specifičnosti pojedinih gradova ili područja koje su uvjetovane povijesnim, političkim i gospodarskim posebnostima tog područja. Komparativna metoda je utoliko zanimljivo oruđe u historiografiji pošto pomaže svrstavati povijesne fenomene unutar konteksta u kojem se opći problemi uzdižu iznad razine pojedinih sredina. Tako se vrlo jasno može izdvojiti ona problematika koja je zahvaćala društvo ili društva u cijelini i izolirati kao jedinstven povijesni fenomen koji se kao takav može promatrati, kao što je slučaj po pitanju Velike gospodarske krize.

Kao glavni izvor o društvenim promjenama uzrokovanim gospodarskom krizom koristit ću se s tri lista, odnosno dnevnim novinama: Jutarnji List (Zagreb), Novo Doba (Split) te Hrvatski List (Osijek). Novo Doba i Hrvatski List su lokalne i regionalne novine, i uz vanjsku politiku, uglavnom su usmjerene na lokalne (gradske) i regionalne vijesti. Jutarnji list su novine bazirane u Zagrebu koje uglavnom pišu o gradskim temama, premda zbog svog velikog opsega nude i informacije o ostatku Hrvatske. Spomenute novine daju pregršt informacija o naravi krize, kada i kako se manifestira te pokazuju kakav je utjecaj imala na stanovništvo, počevši od svakodnevnog života do općenitih društvenih problema. Novine su, općenito govoreći, dobar izvor za društvenu povijest, zbog pisanja o aktualnim društvenim problemima i svakodnevnom životu dnevni tisak nam služi, kao jedna od najvjernijih preslika društvenog života nekog doba.

Posebno je zanimljivo vidjeti kako su pojedini listovi pisali o drugim dijelovima Hrvatske, primjerice kako je Hrvatski list komentirao događaje u Dalmaciji. Ovi izvještaji nisu česti, ali su izrazito važni i zanimljivi zato što naglašavaju najvažnije ekonomske i društvene situacije pojedinih područja te nude određenu dozu objektivnosti u razmatranju nekog problema.

¹ Cohen, D; O'Connor, M: *Comparison and history: Europe in Cross-National Perspective*, Routledge, New York, 2004.

² Welskopp, T.: *Comparative History*, 2010.

Prilikom proučavanja problematike nametnulo se mišljenje kako su društveni problemi u Hrvatskoj, u spomenutom razdoblju, u velikoj mjeri prisutni u cijeloj zemlji, iako se manifestiraju na različite načine. Problem nezaposlenosti, primjerice, prisutan je u cijeloj zemlji, ali je navedena nezaposlenost na drugačiji način utjecala na određene gradove ili područja zbog lokalnih specifičnosti. Također je odnos spram tih fenomena, poput nezaposlenosti, bio ovisan o gospodarskim, društvenim i političkim specifičnostima pojedinih dijelova zemlje. Zbog tog razloga mi se učinilo da će rad biti pregledniji, a samim time će i problemi koji se analiziraju biti razumljiviji, ako se pojedina područja razmatraju odvojeno. Ipak, komparativistički pristup je prisutan u tekstu gdje je to oportuno, u onoj mjeri u kojoj pomaže objasniti fenomene na lokalnoj razini ili na razini čitave zemlje.

Slavonija

Hrvatski List su dnevne novine koje počinju izlaziti 1920. godine u Osijeku. List je pokrenut od lokalnih predstavnika stranke Hrvatska zajednica³ koja je bila građansko-liberalnog političkog usmjerenja. Josip Horvat navodi kako se Hrvatski list razvio u „...najjači, najbolje uređeni pokrajinski informativni list.“⁴ Ova izjava nije pretjerana, pošto su članci i vijesti u Hrvatskom Listu na visokom stupnju kvalitete koji mjestimice nadilaze Jutarnji list i Novo doba. List je izlazio do 1945. godine kada je ugašen. Tijekom izlaženja je mijenjao svoju političku pozadinu od početne građansko-liberalne te je tako nakon 1925. godine pristao uz Hrvatsku seljačku stranku⁵, a u razdoblju koje se ovdje obrađuje (1929.-1934.) je politički neutralan, što je morao biti zbog naravi Šestosiječanjske diktature. Postojao je veliki stupanj cenzure prilikom pisanja političkih tekstova, a autore članaka se moglo i progoniti ukoliko bi se ogriješili o Zakon o zaštiti države. Opis izgleda i sadržaja lista koji slijedi također se odnosi na razdoblje 1929.-1934.

Sadržajno, list je obrađivao vanjskopolitičke teme koje su gotovo redovito zauzimale naslovnu stranicu. Politika unutar same Jugoslavije je obrađivana vrlo šturo i često je sadržajno marginalizirana, s obzirom da je list prenosio samo najvažnije vijesti, poput promjena u Vladi ili odnosa s drugim zemljama. Navedene vijesti rijetko su bile predstavljene na naslovnoj strani i najčešće su bile svedene na mali članak informativnog karaktera. Središnji dio lista su zauzimale regionalne vijesti koje su donosile informacije o gradovima i selima s područja Slavonije, Baranje i Srijema, ali ponekad i Posavine i Podravine. Novine bi ponekad izvijestile o događajima u ostalim dijelovima Hrvatske poput Dalmacije ili zagrebačke okolice, iako se to uglavnom događalo prilikom zaista važnih događaja ili velikih poteškoća (poplave, suše, glad itd.). Poseban dio se odnosio na vijesti iz samog grada Osijeka, nakon čega je slijedio oglasni prostor. Hrvatski list je imao i sadržaj specifičan po danu. Primjerice, izdanje ponedjeljkom je obavezno sadržavalo iscrpan izvještaj o jugoslavenskim, ali i lokalnim nogometnim događanjima i rezultatima, dok je izdanje četvrtkom sadržavalo dodatak o modi ili bontonu. Izdanje nedjeljom je bilo prošireno te je tako nedjeljni broj izlazio na oko 24 stranice, dok je ostatak tjedna bio sveden na 12 stranica⁶. Prošireno nedjeljno izdanje je obično sadržavalo zabavni sadržaj poput viceva, putopisa i drugih priča te križaljki ili rebusa. Svaki broj završavao bi oglasima koji

³ Horvat, Josip: *Povijest novinstva Hrvatske*, Golden marketing Tehnička knjiga, Zagreb, 2003. str.348.

⁴ Ibidem. str. 348.

⁵ Ibidem. str. 348.

⁶ Broj stranica nije konzistentan. U jeku najjače krize, 1931. i 1932. poneki brojevi su svedeni na 10 stranica dok su brojevi koji su izašli za vrijeme važnih događanja izlazili na 14 ili 16 stranica.

su zauzimali cijelu stranicu, a u nedjeljnom izdanju čak tri stranice. Prilikom blagdana (Uskrs i Božić) bi izašlo prošireno izdanje od oko 50 stranica koje je uglavnom popunjavano već spomenutim zabavnim sadržajem. Prilikom određenih važnih događaja običavalo bi izaći uz redovan broj i posebno, bonus, izdanje koje je u potpunosti posvećeno tom događaju⁷.

Stilski i sadržajno, Hrvatski list je u ovom razdoblju i dalje građanski orijentiran. Premda donosi neki sadržaj koji bi bio koristan seljaku (savjeti o sjetvi ili vođenju seljačkog gospodarstva), on je ipak pretežito orijentiran na gradsko stanovništvo. Vanjskopolitički tekstovi, koji često dominiraju novinama⁸, pisani su objektivno i podrazumijevaju stanovitu razinu informiranosti i poznavanja političkih prilika u Europi i svijetu. Popratni sadržaj poput vijesti iz svijeta mode ili književnosti također je usmjeren na građanstvo. Hrvatski list je narativno koncentriran na vijesti iz većih slavonskih gradova: Osijek, Vukovar, Vinkovci, Đakovo, Slavonski Brod, Požega, Nova Gradiška, Virovitica, Slatina, Donji Miholjac i Đurđenovac. Spomenuti gradovi obuhvaćaju područje Slavonije, Baranje, Srijema, Posavine i Podravine⁹. Hrvatski list je upravo iz navedenih razloga izvrstan izvor za povijest grada Osijeka, ali i čitave istočne Hrvatske.

Dalmacija

Novo Doba su dnevne novine koje izlaze u Splitu od 1918. godine. List u početku podržava ideje Krfske deklaracije i izrazito je protutalijanski nastrojen¹⁰. U ranim dvadesetima List otvoreno podupire politiku Demokratske stranke¹¹. Novo doba je izlazilo na 8 stranica, što ga čini bitno manjim od Hrvatskog lista, a posebice Jutarnjeg lista. Izlazio je svakim danom, od ponedjeljka do subote koja je sadržavala dodatak, kao neku vrstu dvobroja umjesto nedjeljnog izdanja. Sadržajno su glavninu broja činile vanjskopolitičke vijesti i lokalne splitske vijesti. Svaki broj je imao manju rubriku koja je donosila najvažnije vijesti iz grada Šibenika, a često se govorilo i o drugim dalmatinskim gradovima, posebice o Trogiru i Sinju. Vijesti o okolnim ruralnim područjima, poput dalmatinske Zagore ili otočja rijetko su prisutne i o njima se najčešće piše u kontekstu siromaštva i bijede ili prirodnih poteškoća.

Novo doba se sadržajno najbolje može okarakterizirati kao informativno glasilo, u smislu da glavnina lista odlazi na šturo iznošenje činjenica i informacija. List se često suzdržava od komentiranja događaja, a također je i malo autorskih članaka koji progovaraju o socijalnim problemima s kritičkog stajališta. Specifičnost ovih novina, u odnosu na prethodne dvije obrađene, leži u vrlo maloj količini popratnog sadržaja. Teme poput humora, mode i dječjeg sadržaja su marginalizirane. Također je uočljiva i vrlo mala količina oglasa, koja se svodi na svega trećinu do polovinu stranice, dok je u subotnjem izdanju njihova količina proširena na cijelu stranicu.

Zbog prethodno navedenih karakteristika ovih novina, one prenose manje informacija o društvenim prilikama od Jutarnjeg lista i Hrvatskog lista. O utjecaju gospodarske krize i društvenim problemima

⁷ Primjerice, prilikom atentata na Kralja Aleksandra Karađorđevića.

⁸ U brojevima iz godina 1933.-1934. u gotovo svakom broju je barem četvrtina, a često i polovica, stranice posvećena političkim događajima u Njemačkoj i Hitleru osobno. O događajima se izvještava objektivno ali ostaje nejasno zašto je tolika količina novina posvećena tim događajima.

⁹ Dalje u tekstu ću se koristiti nazivom Slavonija kao nazivom za to područje radi jednostavnosti.

¹⁰ Horvat, Josip: *Povijest novinstva Hrvatske*, Golden marketing Tehnička knjiga, Zagreb, 2003. str.334.

¹¹ Ibidem. str. 348.

aktivno se piše tek nešto kasnije u odnosu na druge listove koji se ovdje obrađuju. Egzistencijalni problemi i društvene promjene uzrokovane gospodarskom krizom s vremenom su nametnuli potrebu opširnijeg pisanja o tim temama.

Splitski list Novo Doba je različit od Jutarnjeg lista i Hrvatskog lista po pitanju prognoziranja nadolazeće ekonomske krize. Dok su Jutarnji i Hrvatski list podcijenili razmjer i trajanje Velike gospodarske krize, Novo doba na neki način anticipira Krizu te stoga 27. studenog 1929. godine (dakle, prije sloma burze u New Yorku) objavljuje članak koji vrlo dobro uočava probleme svjetske i jugoslavenske privrede:

„Medjutim, mi bi mogli da iznesemo neke od uzroka, naročito stradanja našeg obrta. U prvom redu tome je kriva hiperprodukcija. Mnogo je mladih obrtnika osnovalo svoje radnje i nagomilalo ih se toliko, koliko pijaca ne može da podnese... U pomanjkanju rada razvila se tako nezdrava konkurencija, da je ona pokopala mnoge slabije, a oslabila i one jače. Slabiji su konkurirali pod svaku cijenu, samo da dodju do posla, da odlože propast barem za kratko vrijeme...”.

Ovaj obrazac, koji nije jedinstven za obrte, zapravo je jedan od glavnih uzroka nadolazeće gospodarske krize. Ipak, čak će i Novom dobu trebati neko vrijeme kako bi identificirao utjecaj globalne gospodarske krize u okvirima Hrvatske.

Zagreb

Jutarnji List su novine koje počinju izlaziti 1912. godine u Zagrebu pod potporom tadašnjeg režima, odnosno komesara dr. Slavka Cuvaja¹². U poslijeratnom razdoblju List se preobrazio u izrazito komercijalno glasilo¹³, što podrazumijeva koncentriranje na one tematike koje bi mogle biti interesantne čitatelju, a ne one koje list smatra važnima ili vrijednima. Navedena politika prisutna je i u razdoblju gospodarske krize¹⁴, kada list piše izrazito šturo o samoj krizi sve dok ona ne počne utjecati na svakodnevni život stanovništva.

Jutarnji list sadržajno je najveći list od obrađenih i redovito izlazi na 24 stranice, dok se pojedini brojevi protežu i na 36 stranica. Nedjeljni broj izlazi na preko 50 stranica kao i svi prigodni brojevi za Uskrs, Božić itd. List je gotovo isključivo fokusiran na lokalne, zagrebačke teme. Svaki broj sadrži vrlo detaljne vijesti o političkoj, društvenoj i gospodarskoj situaciji u Zagrebu. List donosi informacije o vanjskopoličkim događajima i vijestima, ali kada se govori o omjeru stranica, to je bitno manje nego Hrvatski list ili Novo doba. Jutarnji list redovito sadrži relativno veliku količinu zabavnog sadržaja koji se sastoji od raznih tehnoloških vijesti, putopisa, zabavnih priča ili humora. Također je karakterističan i vrlo velik broj oglasa koji iznosi od 6 do 10 stranica, a u prigodnim, proširenim brojevima čak i do 12¹⁵. Dobar dio tih oglasa je otpadao na iznajmljivanje i potraživanje stanova, što je bila specifičnost Zagreba, jer je podstanarstvo kao kategorija bilo bitno manje zastupljeno u drugim gradovima.

Sadržaj Jutarnjeg lista je često uključivao različite kolumne u kojima je pisano o velikom broju društvenih pitanja. Navedene kolumne, koje često sadrže relevantne podatke o tematici, pružaju prvoklasan izvor povijesnih podataka o brojnim društvenim temama tog razdoblja. Kako se gospodarska kriza intenzivira, u kolumnama se sve češće piše o problemima koji su se manifestirali kao rezultat gospodarske krize.

Jutarnji list sadržajno ne cilja na određenu kategoriju čitatelja. Zbog svog velikog obujma, svako izdanje popunjava određeni sadržaj za širok spektar čitatelja, od intelektualaca do radništva i sve do djece školskog uzrasta. Ipak, zbog svoje koncentracije na teme grada Zagreba i opće građanske teme, List ne nudi puno sadržaja za seljaštvo te je stoga jasno kako je ciljano čitateljstvo bilo gradsko stanovništvo. Upravo zbog svoje opširnosti Jutarnji list služi kao izvanredan izbor za društvenu povijest najbrojnijeg i najrazvijenijeg grada u Hrvatskoj – Zagreba.

¹² Horvat: *Povijest novinstva Hrvatske*, str. 311.

¹³ Ibidem. str. 344.

¹⁴ Iako valja napomenuti da u tom razdoblju više nema ni tragova ekstremnom senzacionalizmu, koji graniči sa lažima, i falsificiranju vijesti za koje Josip Horvat piše da su se javljale početkom 20-ih godina.

¹⁵ Zbog velike količine oglasa različitog karaktera, moguće je analizom sadržaja tih oglasa pratiti tijek gospodarske krize što je samo po sebi zanimljivo. Kako se javlja kriza, broj oglasa se ne smanjuje, ali se njihov karakter kao i cijene bitno smanjuju, što je indikator ekonomskih i društvenih pokazatelja.

2. Ekonomska politika modernog doba: od Industrijske revolucije do Velike gospodarske krize

Ekonomska povijest modernog doba svoje ishodište ima u industrijskoj revoluciji koja započinje krajem 18. stoljeća i proteže se cijelim 19. stoljećem, a u Zapadnoj Europi završava početkom 20. stoljeća. Industrijska revolucija se može definirati kao „prevrat u materijalnoj proizvodnji izazvan korištenjem i primjenom raznih radnih strojeva koji su omogućili sustav masovne produkcije“¹⁶. Zapravo je riječ o razdoblju koje je zbog niza političkih, društvenih i tehničko/tehnoloških čimbenika omogućilo do tada nezabilježen gospodarski rast koji je prouzrokovao pojavom novih tehnologija i tehnika u čitavom nizu privrednih grana. Industrijska revolucija je započela u Velikoj Britaniji odakle se tijekom 19. stoljeća širi u Zapadnu Europu i drugdje, poglavito SAD i Kanadu. Kratki pregled Industrijske revolucije u Britaniji je možda najbolji način da se prikaže ekonomska povijest 19. stoljeća, s obzirom da je upravo ondje stvoren obrazac koje su druge zemlje preuzele tijekom 19. stoljeća kako bi postigle razinu industrijaliziranosti na kojoj se nalazila Britanija. Premda su druge zemlje poput Njemačke, SAD, Francuske, Nizozemske ili Belgije imale svoje povijesne i ekonomske specifičnosti u odnosu na Britaniju, prikazivanje razvoja njihove industrije nadilazilo bi opseg ove teme.

Industrijska revolucija je započela u Velikoj Britaniji već tijekom 18. stoljeća. Uzastopno s razvojem u industriji, ali i nešto ranije, zbiva se *agrarna revolucija*. Spomenute dvije revolucije u Britaniji će se međusobno ispreplitati i nadopunjavati sve do potpune industrijalizacije Britanije krajem 19. stoljeća. Uvođenje mehanizacije i novih tehnologija u poljoprivredu, krajem 18. stoljeća, rezultiralo je manjom potrebom za radnom snagom na selu, što dovodi do oslobađanja radno sposobnog stanovništva za buduće tvornice i radnje u gradovima. S druge strane, porast industrijske proizvodnje omogućio je još veću dostupnost strojeva i alata za poljoprivredne poslove, čime se dodatno smanjuje potreba za radnom snagom na selu. Industrijska revolucija u Velikoj Britaniji je bila isprepletena sa agrarnom revolucijom te ih je iz navedenog razloga neophodno promatrati kao fenomene koji se nadopunjuju i egzistiraju u međusobnoj ovisnosti.

Kmetstvo u Velikoj Britaniji je ukinuto 1646. godine, daleko prije nego u ostatku Europe. Spomenuti proces je kao posljedicu imao prelazak sela na tržišni sustav zbog smanjenja ovisnosti seljaka o kruni¹⁷. Ukidanje kmetstva je tijekom godina, pa i desetljeća, rezultiralo koncentracijom zemlje u rukama relativno malobrojnih seljaka i praktički odstranilo malog zemljoposjednika kao ekonomski čimbenik¹⁸, što je problem koji se u Hrvatskoj provlačio i nekoliko stoljeća kasnije. Tijekom 18. stoljeća se usvaja i novi sistem rotacije usjeva¹⁹ te istovremeno dolazi do izuma nekih alata i strojeva koji su pojednostavili poljoprivredne radove poput sijače ili kvalitetnijih željeznih plugova, dok je pojavom novina kao sredstva prenošenja informacija omogućeno širenje novih poljoprivrednih tehnika i ideja

¹⁶ Ekonomski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 298.

¹⁷ Rider, C: An introduction to economic history, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str.158.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Odustalo se od prakse da se dio zemlje, obično polovina ili trećina, „odmara“ svake godine. Na „potrošenu“ zemlju kojoj je trebao odmor se sadila djetelina ili neka druga stočna hrana koja obnavlja dušični sastav tla i priprema ga za sjetvu sljedeće godine. Drastično povećanje proizvodnje stočne hrane je rezultiralo ubrzanom razvojem stočarstva u Velikoj Britaniji.

diljem zemlje²⁰. Ubrzani razvoj poljoprivrede je povećao proizvodnju hrane na selu i zbog odljeva stanovništva utjecao na ubrzano razvijanje gradova. Odljev radno sposobnog stanovništva u gradove je bio jedan od ključnih uvjeta za industrijsku revoluciju.

Industrijska revolucija je uvelike bila uvjetovana porastom stanovništva, što je kao posljedicu imalo veću dostupnost radne snage, ali istovremeno i rastuće unutarnje tržište za plasiranje proizvoda. Porast stanovništva u kombinaciji sa ekonomskim i političkim slobodama uzrokovalo je mnogim tehnološkim i tehničkim inovacijama koje su omogućile daljnje inovacije, što je uvjetovalo ubrzani rast britanske ekonomije. Ključnu ulogu je imalo i strano tržište, odnosno izvoz u manje razvijene zemlje. Tako se izvoz Velike Britanije udvostručio od 1700. do 1750. godine te zatim skoro utrostručio do 1800. godine²¹. Uvjeta za takav razvoj događaja je više; poput već spomenute agrarne revolucije, napredak u transportnim tehnologijama²² i izumu parnog stroja koji je imao čitav niz primjena, posebice i u rudarstvu i teškoj industriji.

Ključne industrijske grane koje su predvodile industrijalizaciju Britanije su bile tekstilna i metalna industrija te rudarstvo. Razvoj navedenih grana najbolje govori o razmjeru industrijalizacije. Primjerice, Britanija je 1701. godine uvozila 500 tona pamuka za tkanje, dok je 1802. prethodno navedena količina bila 60 puta veća²³. Proizvodnja ugljena je od 1800. godine pa sve do 1900. godine narasla gotovo 20 puta, dok je proizvodnja čelika od 1850. godine pa sve do 1913. narasla oko 15 puta. Britanija je do kraja 19. stoljeća gotovo završila svoju Industrijsku revoluciju, dok su je druge vodeće zemlje tek počele dostizati. Ipak, model koji je nastao u Britaniji primijeniti će se i u drugim zapadnim zemljama s obzirom na specifične uvjete tih zemalja. Zbog Britanskog iskustva i prijenosa znanja, industrijalizacija Belgije, Nizozemske, Njemačke, Francuske i SAD će se odvijati znatno brže pa će te zemlje do Prvog svjetskog rata biti industrijski razvijene gotovo koliko i Britanija.

Zbog činjenice što je prva započela proces industrijalizacije, Britanija je bila u poziciji nametati ekonomski model koji najbolje odgovara njihovoj proizvodnji kao i velikoj potražnji zemalja koje su radi vlastite industrijalizacije trebale britanske strojeve, alat i drugu robu. Rješenje je pronađeno u kapitalističkom sustavu, odnosno onome što se naziva *laissez-faire*²⁴ sustavom koji se definira kao: „izraz kojim se zahtijeva da se iz ekonomskog života ukloni svako miješanje države i da se prepusti samostalnim ekonomskim subjektima da nesmetano posluju prema svojim nakanama te u skladu s djelovanjem nesputanih ekonomskih zakona, neograničene konkurencije, proizvođača i kupaca, privatnog vlasništva i inicijative poduzetnika.“²⁵ Riječ je o sustavu slobodne trgovine koji se protivi državnom uplitanju u ekonomiju putem tarifa, carina ili poreza. Slobodna trgovina je postala preduvjet daljnjeg razvoja Britanije radi uvoza sirovina za proizvodnju, ali još i više za izvoz proizvedene robe²⁶. Uspostavljanje *laissez-faire* režima u međunarodnom okviru je započelo 1860. ugovorom između Britanije i Francuske nakon čega su potpisani zasebni sporazumi sa Njemačkom,

²⁰ Ibidem.

²¹ Berend, T. I: *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, Mate marketing tehnologija, 2011, str. 10

²² Sustav izgradnje cesta Johna McAdamsa (ceste poznate kao *makadam*) kao i osposobljavanje i izgradnja brojnih vodenih putova su pojednostavili transport ljudi i robe. Izgradnja željeznica je također važna posljedica Industrijske revolucije ali u mnogim područjima i njezin preduvjet.

²³ Rider, C: *An introduction to economic history*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str.193.

²⁴ Franc.: pustiti da se čini.

²⁵ Ekonomski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 440.

²⁶ Berend: *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, str. 11

Italijom, Španjolskom i drugim europskim zemljama, čime je posljednjih desetljeća 19. stoljeća Europa pretvorena u zonu slobodne trgovine²⁷. Ovaj sustav, koji se još naziva i klasičnim liberalizmom, razvijan je od strane mnogih autora, među kojima su najpoznatiji Adam Smith (1723.-1790.) sa svojim ključnim djelom *Bogatstvo naroda* i John Stuart Mill (1806.-1873.) sa djelom *Načela političke ekonomije*. Adam Smith je idejni tvorac klasične liberalne ekonomske misli i svi autori koji su dalje razrađivali ideju *laissez-faire* ekonomije vlastite radove temelje na *Bogatstvu naroda*. Ekonomski klasični liberalizam je imao teorijsku podlogu, ali još važnije i praktične rezultate, s obzirom da je upravo nakon implementacije navedenog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća zabilježen najveći ekonomski rast cijelog stoljeća koji se samo intenzivirao u prvom desetljeću 20. stoljeća.

Zapadna Europa tijekom 19. stoljeća gotovo je utrostručila razinu svog dohotka²⁸, a usporedivo se razvijaju SAD, Kanada, Novi Zeland i Australija, iako je kod tih zemalja industrijalizacija tekla nešto drugačijim smjerom i ponešto sporije. Najbolji prikaz ekonomske dominacije Europe se vidi iz podatka da je 1913. godine Europa stvarala 52% svjetskog industrijskog proizvoda²⁹, premda je važno naglasiti da je glavnina toga bila u Zapadnoj Europi, dok su južna i istočna Europa, kao i Skandinavija, ostale nerazvijene ili su tek započinjale proces industrijalizacije.

Velika promjena koja je prodrmala Europu u političkom, ali i ekonomskom smislu bio je Prvi svjetski rat. Rat je bio iscrpan, dugotrajan i vodio se između država koje su proteklih nekoliko desetljeća razvijale svoje proizvodne i ekonomske kapacitete, što je dodatno otežavalo ratnu situaciju za obje zaraćene strane. Tijekom rata brojne su zemlje, ponajviše Njemačka i Britanija, implementirale sisteme koji se mogu nazvati ratnim socijalizmom ili ratnim gospodarstvom, što se ponegdje naziva i ekonomskim nacionalizmom. Ratno gospodarstvo definira se kao „osobit oblik gospodarskog života države u razdoblju priprema za vođenje rata, tijekom rata i u neposrednom poslijeratnom razdoblju. Karakteriziraju ga preraspodjela nacionalnog dohotka u korist oružanih snaga, promjena strukture proizvodnje radi veće isporuke ratnog materijala, državna kontrola proizvodnje i potrošnje, dirigirana planska privreda...“³⁰. Ukratko, riječ je o ekonomskom sustavu u kojem država koristi sva raspoloživa sredstva kako bi se pospješila proizvodnju ratnih materijala i sirovina potrebnih za tijek rata.

Mnoge ekonomske i političke pretpostavke klasičnog liberalizma i slobodne trgovine nakon izbijanja Prvog svjetskog rata više nisu mogle biti realizirane. Zbog raznih razloga uzrokovanih ratom (smanjenje kupovne moći, otežanost transporta, nemogućnost trgovanja sa zaraćenom stranom...) izvoz robe nije mogao biti ostvaren u prijašnjem obujmu te je zbog istih razloga uvoz sirovina i robe postao otežan ili je u potpunosti prestao. Države su tako preuzele kontrolu nad tvornicama i kupovinom sirovina kako bi pospješile proizvodnju ratnih materijala, što je bio prioritet svih država koje su sudjelovale u ratu. Uvođenje sustava kontroliranog gospodarstva imalo je ekonomske rezultate i u zaraćenim zemljama je proizvodnja ratnog materijala višestruko povećana. Upravo zbog toga je nastala ideja da se sličan sustav nastavi i nakon okončanja rata. Ipak, valja naglasiti da je bitno drugačija situacija kada se zemlja nalazi u ratu nego u miru. Prilikom ratnog stanja jedini cilj je pobjeda u sukobu, i tada, gdje je politički prihvatljivo, usredotočiti većinu ekonomskih kapaciteta prema ratnoj proizvodnji. U mirnodopskom razdoblju, s druge strane, potrebe stanovništva izrazito su kompleksne, stoga je bilo kakav pokušaj vođenja ekonomije od strane države bitno otežan.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem. str. 20.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ekonomski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 794

Prvi svjetski rat je imao katastrofalne posljedice u Europi i svijetu. Ljudski gubitci se procjenjuju na više od 20 milijuna poginulih od ratnih razaranja, kao i višestruko toliko od posljedica španjolske gripe. Spomenuta stradanja su u kombinaciji sa smanjenjem nataliteta tijekom rata, kao i velikim brojem invalida, rezultirale nedostatkom radne snage. Zemlje gdje su se odvijale ratne operacije (Belgija, Francuska, Poljska, Srbija, Italija i Rusija) također su stradale u materijalnom smislu, što je zahtijevalo ulaganja u obnavljanje infrastrukture tih zemalja³¹. Također zbog nedostatka radne snage tijekom rata³² se smanjila proizvodnja sirovog željeza oko 50%³³, što je imalo utjecaja na brojne druge industrijske grane.

Usred svih spomenutih posljedica rata vjerojatno je najveći ekonomski problem kojeg su dijelile skoro sve države koje su sudjelovale u ratu bila velika zaduženost. Golemi dugovi, u kombinaciji s padom proizvodnje i projektima obnove zemlje ili pak ratnim reparacijama, rezultirali su velikom inflacijom³⁴. Inflacija je teško pogodila mnoge europske zemlje, među kojima se posebno izdvajaju Njemačka, Austrija i Italija. Gospodarska situacija se stabilizirala tek početkom 20-ih godina kada mnoge zemlje uspijevaju stabilizirati ekonomske prilike i pokrenuti privredni rast. 1925. godine slijedi novi šok kada se pod vodstvom Britanije pokušava vratiti zlatni standard u veći dio Europe³⁵. Ideja je bila da se vrati prijeratna ekonomska ravnoteža, ali su mnoge zemlje poput Nizozemske i Britanije precijenile svoje valute zbog čega je patila njihova vanjska trgovina, koja zbog svega par postotnih bodova nije bila isplativa. Desetljeće se završilo ogorčenim trgovinskim (carinskim) ratovima³⁶ u krajobrazu rastućeg ekonomskog nacionalizma, gdje su često ekonomije funkcionirale na temelju posuđenog novca, a ne gospodarskog rasta, čime su bile dodatno podložne međunarodnoj ekonomskoj recesiji.

SAD je odigrao važnu ulogu u Prvom svjetskom ratu, čak i prije službenog ulaska, trgovinom s državama Antante. Prodavana je oprema koja je kupovana zlatom čime su ukupne zlatne zalihe SAD-a učetverostručene, što simbolički i stvarno reprezentira pomak ekonomske moći iz Europe u SAD³⁷. Ulog SAD u Europsko gospodarstvo tako postaje ključan i gotovo sve europske ekonomije postaju vezane za zajmove iz SAD-a. SAD je 1922. godine posjedovao 10 milijardi dolara³⁸ ratnih obveznica, dok je Velika Britanija posjedovala 4.5 milijardi dolara obveznica, a Francuska 3.5 milijardi³⁹ dolara.

Premda se većina europskih zemalja ekonomski stabilizira početkom 20-ih uz tendenciju blagog ekonomskog rasta, ekonomska situacija nije dovoljno stabilna da bi se nosila sa troškovima rata koji su dolazili na naplatu. Podizanje proizvodnje na predratnu razinu je bio dovoljan izazov većini zemalja, a dodatni problemi poput ratne štete⁴⁰ i ratnih zajmova su zahtijevali snažan ekonomski rast kako bi

³¹ Berend: *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, str. 50

³² Mobilizirano je jako puno radno sposobnih muškaraca zbog čega su najviše patili teški fizički poslovi poput rudarstva ili metalne industrije.

³³ Berend: *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, str. 50

³⁴ Ibidem. str. 51

³⁵ Ibidem. str. 56

³⁶ Ibidem. str. 61

³⁷ Rider, C: *An introduction to economic history*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str. 495

³⁸ Ukupni BDP SAD-a je 1920. godine iznosio 88 milijardi dolara.

³⁹ Rider, C: *An introduction to economic history*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str. 499

⁴⁰ Ratna šteta se ne odnosi samo na fizičko uništenje već i na druge manje vidljive troškove poput zapostavljene civilne i prometne infrastrukture, liječenje ranjenika, zbrinjavanje invalida, povratak industrije na mirnodopsku proizvodnju itd.

bili uspješno amortizirani. Potreban snažan rast nije ostvaren u vodećim europskim zemljama, stoga su države bile primorane pribjeći raznim političkim i ekonomskim rješenjima, kako bi se navedeni rast pokušao nadoknaditi, poput povratka zlatnog standarda ili uvođenje sustava carina i tarifa. Upravo su spomenuta politička rješenja, u kombinaciji s agrarnom krizom krajem 20-ih godina, koja je uzrokovana padom cijena poljoprivrednih proizvoda, onemogućavala gospodarski razvoj i ekonomsku suradnju među zemljama. Takva situacija prouzrokovala je još jače financijsko vezanje za SAD, što je brojne europske ekonomije time više učinilo ovisnima o ekonomskoj i političkoj situaciji u SAD-u.

3. Velika gospodarska kriza: uzroci i posljedice

Krajem 20-ih godina 20. stoljeća, doktrina *laissez-faire* ili klasičnog liberalizma je bila na zalasku. Njena zastupljenost je bila izražena u SAD-u koje su u poslijeratnim godinama preuzele ulogu vodeće ekonomske sile od Velike Britanije. U Europi, unatoč ponovnom uvođenju zlatnog standarda, ideja slobodne trgovine ipak nailazi na brojne kočnice. Posljednji čavao u lijesu doktrini *laissez-faire* je pojava Velike gospodarske krize 30-ih godina, premda Kriza svoje izvorište ima u New Yorku, u SAD-u, a ne u Europi. Ekonomska umreženost i povezanost gospodarstava brojnih zemalja su stvorili situaciju gdje je kriza tih razmjera morala biti globalna.

Važno je napomenuti da burzovni slom u listopadu 1929. godine nije uzrok Velike gospodarske krize već svojevrsan pokretač. Velika gospodarska kriza je rezultat niza ekonomskih, političkih i društvenih čimbenika i zapravo se odnosi na čitavo desetljeće (30-e godine 20. stoljeća) ekonomske stagnacije i recesije. Burzovni slom 1929. je svojevrsna prekretnica koja označava kraj razdoblja prosperiteta i ekonomskog rasta i početak razdoblja ekonomske stagnacije i recesije. Burzovni slom stoga se mora objasniti kao svojevrsan uvod u priču o Velikoj gospodarskoj krizi, ali prilikom traženja njenog uzroka u analizu nužno moramo uključiti i neke druge faktore.

Razdoblje 1920-ih godina u SAD-u je razdoblje gospodarskog rasta, optimizma i razvoja. Primjerice, od 1925. do 1929. godine broj je proizvodnih poduzeća u SAD-u porastao sa 183 900 na 206 700⁴¹, a ukupna vrijednost proizvodnje u tom razdoblju je porasla za 8 milijardi dolara, što je predstavljalo više od 10% rasta. Premda je bilo ekonomista i političara koji su se pribojavali burzovnog kraha, nitko nije prognozirao da će on biti tolikih razmjera. Velika gospodarska kriza zanimljiv je povijesni fenomen oko kojeg ni današnji povjesničari i ekonomisti ne mogu postići konsenzus u pogledu njenih uzroka i rješenja. Ipak, postoji konsenzus da se slom na burzi u New Yorku 1929. godine može uzeti kao njezin početak te bi stoga vrijedilo isti ukratko objasniti kako bi se dobio svojevrsan uvod u naredno ekonomsko razdoblje. Ekonomist John Kenneth Galbraith u svojoj knjizi *Veliki slom 1929.* argumentira da je glavni uzrok burzovnog sloma zapravo spekulativno trgovanje na burzi⁴².

Galbraith navodi primjer trgovine nekretnina u Floridi koje su 20-ih godina bile izvrstan primjer špekulativnog ulaganja. Špekulativni balon nekretnina poslužio je i kao ekonomski obrazac za špekulativnu trgovinu dionicama nekoliko godina kasnije. Ukratko, zbog uvjerenja da će vrijednost nekretnina na Floridi rasti zbog prirodnih prednosti Floride, cijene su počele nekontrolirano rasti. Ljudi su na Floridi kupovali zemlju, ali ne da bi na njoj nešto radili, nego zato što su vidjeli posjedovanje zemlje kao priliku za ulaganje. Cijene su rasle što je više ljudi kupovalo posjede te su godinama bile u usponu, sve dok 1926. godine razorni uragan na Floridi nije ubio 400 ljudi. Cijene su potom prestale rasti i počele padati. Galbraith navodi primjer kako su farmeri prodali zemlju na Floridi pri početku rasta cijena da bi je pred kraj mogli kupiti po jeftinijoj cijeni, iako je ona tada na sebi imala asfaltiranu cestu i javnu rasvjetu⁴³. Taj fenomen, koji ima mnogo sličnosti s onime što će se dogoditi svega tri godine kasnije na burzi u New Yorku nije poslužio kao upozorenje ljudima željnim ulaganja. Gospodarski rast je stvorio imućnu srednju klasu koja je bila sklona ulaganjima. Masovna

⁴¹ Galbraith, J.K: *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, VBZ Zagreb, 2010. str.22

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem. str. 26

ulaganja su umjetno napuhavala cijene dionica kao i njihov rast, što je zauzvrat potaknulo još više ulaganja.

Galbraith iznosi ključne podatke koji ilustriraju njegovu tezu: 12. ožujka 1928. godine je broj prodanih dionica na burzi u New Yorku bio skoro 3 900 000 dionica dok je već 20. lipnja bio preko 5 000 000 dionica⁴⁴. Rast je bio kontinuiran preko proljetnih i ljetnih mjeseci i brojne dionice su dostigle svoje rekordne vrijednosti. Sredinom listopada 1929. godine trgovina na burzi počela je posustajati. Nakon nekoliko uzastopnih dana slabe trgovine, kupci su izgubili sigurnost u dionicu kao sredstvo ulaganja i započeo je trend prodaje tih istih dionica. Fenomen se eksponencijalno širio; što je više ljudi prodavalo dionice još ih je više htjelo prodati dionice. Masovna prodaja je morala imati efekt smanjenja cijena koji je bio očitiji iz dana u dan. Situacija je bila alarmantna već nekoliko dana prije kraha burze. Primjerice, 23. listopada 1929. godine, dan prije sloma, prodano je preko 2 600 000 dionica samo posljednjeg radnog sata burze⁴⁵.

Konačni sloma odigrao se 24. listopada 1929. godine kada je istog dana prodano skoro 13 milijuna dionica⁴⁶, dakako po cijeni bitno manjoj od burzovne. Dioničari su pod utjecajem panike željeli pretvoriti dionice u novac te su stoga spuštali cijene i potkopavali druge koji su prodavali. Dakako, drugi dioničari su i njih potkopavali, što je strmoglavo rušilo cijene. Što su cijene više padale, to je više dioničara namjeravalo prodati svoje dionice te je konačno došlo do situacije gdje puno ljudi želi prodati dionice koje nitko ne želi kupiti. Uslijedila je masovna panika među dioničarima i bankarima, a upravo je navedena panika poticala negativne trendove na burzi te je došlo do cirkularnog fenomena kojeg je nekako trebalo izbjeći. Navečer, kada su pristigli rezultati i kada su se mogle sagledati sve posljedice *crnog četvrtka* nastupio je očaj i daljnja panika. Drastičan pad vrijednosti dionica rezultirao je realnim gubitkom u mnogim velikim poduzećima što je rezultiralo stvarnom ekonomskom recesijom u sljedećim godinama.

Postavlja se pitanje: zašto je burzovni slom nastupio baš tada i zašto je ekonomska recesija koja je uslijedila trajala praktički cijelo desetljeće? Galbraith kao ključni razlog i odgovor na to pitanje navodi opću slabost ekonomije koja je bila uvjetovana s pet slabosti:

- a) Loša distribucija dohotka
- b) Loša korporativna struktura
- c) Loša bankovna struktura
- d) Dvojbeno stanje vanjskotrgovinske bilance
- e) Loše stanje ekonomske inteligencije⁴⁷

Loša distribucija dohotka se odnosi na koncentriranost novca u relativno malobrojnim rukama čime je stvorena grupa ljudi koja je višak novca morala ulagati, što je većina radila ulaganjem u dionice ili štednjom u bankama, što je pridonijelo cjelokupnoj investicijskoj paradigmi 20-ih godina u SAD-u. Problem kod korporativnih struktura Galbraith vidi u stvaranju *holding* poduzeća⁴⁸ koja su bila izrazito kompleksna i velika i time podložna promjenama u gospodarstvu. Problem bankarstva je bio u gotovo nadrealnom scenariju gdje se u SAD-u pojavio velik broj neovisnih bankarskih jedinica koje

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Galbraith: *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, str.98

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem. str. 157.

⁴⁸ Ibidem. str. 158

su opet bile izrazito povezane. Tako bi se prilikom sloma neke banke imovina drugih banaka zamrzнула, što bi uzrokovalo izvlačenje novca iz drugih banaka od strane investitora⁴⁹. Banke su tako bile izrazito povezane, što je prilikom sloma 1929. godine izazvalo domino efekt u raspadu bankarskog sustava SAD-a. Vanjskotrgovinsku bilancu sam već spominjao i ključna je činjenica da su SAD tijekom 20-ih godina izvozile više nego što su uvozile, dok su druge države vlastitu razliku pokrivale daljnjim zajmovima upravo od SAD-a. Kako su ti zajmovi prestali, a zbog krize brojne zemlje nisu bile u mogućnosti podmirivati dugove, izvoz SAD-a je znatno pao što je zauzvrat perpetuiralo krizu u SAD⁵⁰. Loše stanje ekonomske inteligencije se odnosi na nesposobnost i nemogućnost ekonomista i ekonomskih analitičara da percipiraju situaciju onakvom kakva ona zapravo jest⁵¹, što je povećalo razmjere krize zbog nepripremljenosti i nespremnosti na krizu takvih razmjera.

Galbraithova interpretacija događaja se može okarakterizirati kao konzervativna, s obzirom da kao ključne faktore izdvaja one koji nisu kontroverzni i oko kojih postoji širi konsenzus. Špekulativni balon o kojem Galbraith govori može se sumirati na sljedeći način: drastično povećanje ulaganja u burzu u New Yorku je rezultiralo brzim i nekontroliranim rastom cijena dionica, što je zapravo iste te dionice učinilo podložnije ekonomskim fluktuacijama⁵² i kada je cijena dionica neznatno pala, zbog nekih standardnih tržišnih pomaka, javila se panika u vidu prodaje dionica, a upravo je nagla prodaja dionica daljnje nagnala ljude da iste dionice prodaju, što je samo produbljivalo problem i smanjivalo njihovu cijenu. U cijelom događaju, koji će se postupno širiti iz burzi u ekonomsku stvarnost SAD-a te potom i svijeta, nestale su goleme količine novca. Situacija je utjecala na čitavo gospodarstvo, od privatnih osoba pa sve do banaka, čime je udaren jedan od temelja Velike gospodarske krize koja će uslijediti. Važno je napomenuti kako *crni četvrtak* nije bio jedini faktor u pokretanju same krize, premda Galbraith navodi upravo krah na burzi kao ključan pokretač Velike gospodarske krize⁵³. Galbraith također navodi decentraliziranost banaka i vanjskotrgovinsku bilancu kao važne čimbenike Velike gospodarske krize⁵⁴. Decentraliziranost banaka je stvorila više manjih banaka koje su imale manje kapitala te su stoga bile podložnije fluktuacijama u ekonomiji. Vanjskotrgovinska bilanca je bila problematična zato što je gospodarska struktura SAD-a poprilično ovisila o izvozu, posebice izvozu hrane, što je ekonomiju SAD-a vezalo za ekonomije zemalja gdje se izvozi roba ili pozajmljuje novac. Zajmovi SAD-a europskim zemljama naglo su prestali čime je smanjen obujam vanjske trgovine⁵⁵.

Već krajem 20-ih godina je bilo vidljivo da je politička kriza uzrokovana ratnim dugovima i reparacijama predstavljala ozbiljnu prijetnju za ekonomsku stabilnost niza zemalja. Glavni uzrok navedenoj situaciji je bio slab ekonomski rast, pa čak i stagnacija većeg broja europskih ekonomija. Dok je industrijska proizvodnja u SAD-u porasla za 90% od 1921. do 1929., Velika Britanija je u cijelom navedenom razdoblju bilježila nezaposlenost oko 10% te su i druge europske zemlje su bile u sličnoj

⁴⁹ Galbraith: *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, str. 158.

⁵⁰ Ibidem. str. 161

⁵¹ Ibidem. str. 162

⁵² Primjerice ako je dionica neke firme vrijednosti 10 dolara a cijena se spusti za jedan posto, gubitak je svega 10 centi no ako je dionica iste firme vrijednosti 100 dolara a cijena se spusti opet za jedan posto, gubitak je 1 dolar što je deset puta više. Naglo povećanje cijena dionica sa sobom potencijalno nosi veliku financijsku dobit ali se eksponencijalno povećava rizik prilikom fluktuacija na tržištu.

⁵³ Galbraith: *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Rider, C: *An introduction to economic history*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str. 504

situaciji⁵⁶. Jednostavno rečeno Europa nije uspjela obnoviti svoje gospodarske kapacitete i potencijale nakon Prvog svjetskog rata, zbog čega su europske zemlje bile izrazito podložne recesiji.

Porast proizvodnje u SAD-u u tom razdoblju, posebice čelika, nafte i prehrambenih proizvoda, rezultirao je padom cijena tih proizvoda u SAD-u, ali i u Europi. Hiperprodukcija robe koja se događala je mogla biti amortizirana samo nastavkom gospodarskog rasta koji Europa nije mogla pratiti. Pad cijena je najviše utjecao na poljoprivredu, s obzirom da je pad cijena hrane bio osjetan u cijeloj Europi koja je još uvijek dobar dio svoje ekonomije bazirala na poljoprivredi. Situacija je bila posebno teška u zemljama gdje je omjer seoskog stanovništva naspram gradskog bio veći, kao što je bio slučaj u Jugoslaviji.

Krah burze u New Yorku je rezultirao općom gospodarskom krizom u SAD-u. Kako bi se spomenuta, tada još unutarnja kriza sanirala, vlasti SAD-a prestaju financirati većinu europskih država čije su ekonomije ovisile o tim kreditima SAD-a te pojačavaju politički pritisak glede isplate ratnih dugova, čime se dodatno otežava financijska situacija tih zemalja. Kako se kriza manifestirala u tim zemljama (Njemačka, Austrija, Velika Britanija a kasnije Francuska), one obustavljaju svoja ulaganja u zemlje čiji se gospodarski rast dobrim dijelom temeljio na ulaganjima zapadnih zemalja (Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Jugoslavija...) čime se kriza širi i u te zemlje.

Brojne države su odgovorile na nastalu krizu u SAD-u putem trgovinskih ograničenja, što je u većini slučajeva dodatno zatiralo ekonomski rast⁵⁷. Do 1932. prosječna industrijska proizvodnja (u Europi i SAD) je pala između 30% i 50% ovisno o zemlji, što je uzrokovalo daljnje probleme u vidu smanjenog uvoza⁵⁸. Industrijalizirane države su zbog smanjenja proizvodnje imale manju potrebu za sirovinama, što je opet teško pogodilo manje razvijene države koje su često ovisile o izvozu sirovina. Posebno komplicirana situacija je bila u Njemačkoj, koja je osobito ovisila o posuđivanju novca iz SAD radi otplate ratnih reparacija. Povlačenjem kreditiranja od strane SAD-a Njemačka je bila suočena s ekonomskim rasulom. Situacija nije bila bolja ni u Austriji, koju kriza pogađa 1931.⁵⁹ kada propada najveća austrijska banka Credit-Anstalt, što se ujedno i uzima kao početak krize u Srednjoj Europi.

Ekonomska kriza u Njemačkoj je direktno utjecala na druge zemlje zato što Njemačka nije mogla otplaćivati vlastite ratne reparacije, čime i ostale zemlje sve teže otplaćuju svoje kredite. 1932. Godine Velika Britanija odustaje od zlatnog standarda⁶⁰ zbog sve većih ekonomskih teškoća⁶¹. Zlatni standard je bio svojevrsan ekonomski uteg za Veliku Britaniju u cijelom poslijeratnom razdoblju. Zlatni standard je vraćen zbog političkih motiva u namjeri osnaživanja funte kako bi se London ponovno etablirao kao svjetsko ekonomsko središte. Rezultat je bio suprotan od željenog, što su uvidjele i druge zemlje te je tako do 1932. godine njih svega 24 odustalo od zlatnog standarda, među njima i SAD 1933. godine.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, str. 505

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Zlatni standard je ekonomski sustav gdje se vrijednost valute direktno veže za vrijednost zlata koju zemlja posjeduje. Pojednostavljeno rečeno, što više zlata zemlja posjeduje to je valuta vrednija i stabilnija. Valuta se teoretski u svakom trenutku mogla zamijeniti za zlato. U međuratnom razdoblju je valuta obično imala vrijednost 40% od vrijednosti zlata.

⁶¹ Ibidem.

Razdoblje od 1929. do 1933. godine je razdoblje kada Velika gospodarska kriza pogađa SAD i Europu, premda će se ona u mnogim zemljama nastaviti sve do Drugog svjetskog rata. Velika gospodarska kriza bila je rezultat niza uvjeta koji su se međusobno ispreplitali i intenzivirali efekt krize. Povezanost ekonomija SAD-a i Europe je rezultiralo brzim širenjem krize iz SAD-a u zapadnu Europu i potom na europsku periferiju i zemlje poput Jugoslavije. Riječ je o najvećoj ekonomskoj depresiji 20. stoljeća koju su u svakodnevnom životu osjetili svi građani, posebice industrijski radnici i poljoprivrednici. Njezin utjecaj na društveno uređenje je bio golem i rezultirao je pojavom mnogih autoritarnih i populističkih pokreta koji su okarakterizirali Europu u narednom razdoblju. Svaka zemlja se suočavala s ovim teškoćama na svoj način, neke s više a neke s manje uspjeha. Ipak, takva razmatranja nadilaze ovu temu, čiji je cilj bio pokazati nastanak krize u SAD-u i pokazati njezino prelijevanje u Europu.

4. Globalna ekonomska kriza: utjecaj krize na situaciju u Europi i Kraljevini Jugoslaviji

Ranije u tekstu je ustanovljeno kako je okidač Velike gospodarske krize bio u SAD-u, odnosno u New Yorku. Također je i prikazano kako su u poslijeratnom razdoblju SAD postale vodeća svjetska ekonomska sila i kako su zajmovima i kreditima imale velik utjecaj u gospodarstvima brojnih europskih država. U ovom poglavlju cilj mi je pokazati kako je izgledao prijelaz krize iz jednog kontinenta na drugi, iz jednog državnog i političkog sustava u jedan multinacionalni okvir koji je uglavnom provodio bitno drugačiju ekonomsku politiku od SAD-a. Ukratko ću prikazati kako se kriza širila po kontinentu i između država i koje su bile njene ekonomske implikacije na kontinent u cjelini, pa tako i na gospodarstvo Jugoslavije. Političke i društvene događaje koji su uslijedili kao reakcija na Veliku gospodarsku krizu ostavljam po strani s obzirom da je o njima već puno toga rečeno. Cilj ovog poglavlja je, kao i onog prethodnog, premostiti jaz od New Yorka do Zagreba, odnosno pokazati kako slom burze u New Yorku može utjecati na hrvatskog radnika i seljaka.

Prvi znakovi krize nazirali su se nešto prije sloma u New Yorku u vidu poljoprivredne krize. Izvoz pšenice iz prekoceanskih zemalja se povećao sa 7 milijuna tona prije Prvog svjetskog rata na 19 milijuna tona 1929. godine⁶², što je stvaralo golem svjetski višak. Kao što je bio slučaj i u Jugoslaviji, proizvodnja se nije smanjila nego povećavala kako bi proizvođači nadoknadili gubitak u cijeni⁶³. Kriza je imala višestruke implikacije koje su bile vidljive i u Jugoslaviji. Hiperinflacija poljoprivrednih proizvoda je dovela do smanjenja cijena istih, što je rezultiralo padom kupovne moći onih kućanstava koja su financijski ovisila o poljoprivredi⁶⁴. U poljoprivrednim zemljama poput Jugoslavije navedena je pojava rezultirala smanjenom potražnjom za robom široke potrošnje, čime se kriza produbljuje i počinje utjecati na cijelo gospodarstvo.

Drugi uzrok je već spomenuto smanjenje američkih investicija⁶⁵, što se najviše osjetilo u Njemačkoj. Njemačka je tijekom 1931. izgubila 2 milijarde maraka u zlatu i devizama, a godinu dana ranije propada *Darmstädter und Nationalbank* kao treća najveća banka⁶⁶ radi otplate zaduženja i reparacija. Sljedeće 1931. također propada i austrijski *Vienna Creditanstalt*, što je bio jedan od vodećih bankarskih zavoda u Srednjoj i Istočnoj Europi⁶⁷. Tako je zapravo ovisnost velikog broja pogođenih država o zajmovima i međunarodnoj trgovini uzrok rasplamsavanja krize u tim zemljama, ali je odmak od tih politika ujedno i rješenje koje su te zemlje nametale u susretu s krizom.

⁶² Berend, T. I: *Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća*, Mate marketing tehnologija, 2011, str. 61

⁶³ Ibidem. str. 61

⁶⁴ Ta je situacija naravno više pogađala zemlje koje su bile više orijentirane poljoprivredi, kao i one gdje je bio veći postotak seljačkog stanovništva, poput Jugoslavije.

⁶⁵ Ibidem. str. 61.

⁶⁶ Ibidem. str. 62.

⁶⁷ Povjesničar Ivan Berend zaključuje da se kriza „širi poput požara“ a kao ključni razlog navodi: „Zbog tadašnjeg *Zeitgeista*, svaka se zemlja okrenula sebi kako bi našla domaća rješenja. Paradoksalna je posljedica bila potpuna međunarodna kriza.“

Zapravo je Velika gospodarska kriza ušla u Europu kroz njemačka vrata. Rider navodi kako su mnoge zemlje ovisile o njemačkim reparacijama kako bi otplaćivale svoje kredite i zajmove⁶⁸ i kako je Njemačka zbog nedostupnosti zajmova iz SAD-a bila u nemogućnosti plaćati reparacije, čime je cijeli sustav ušao u duboku krizu. Nakon sloma *Credit-Anstalt* u Austriji, kriza se pogoršavala u cijeloj Srednjoj Europi uključujući i Njemačku. Sredinom 1931. je odgođeno plaćanje ratnih reparacija za Njemačku u roku jedne godine⁶⁹, što je usporilo daljnje propadanje u Njemačkoj, premda je šteta već bila učinjena.

Financijskim slomom u Europi dodatno je perpetuirana kriza u SAD-u, čiji je gospodarski rast uvelike ovisio o izvozu u Europu i otplati duga europskih zemalja. Tako je u razdoblju između 1928. i 1935. godine vrijednost europskog uvoza pala s 32 milijarde dolara na 9 milijardi dolara, dok se ukupan europski izvoz smanjio s 26 milijardi dolara na 9 milijardi dolara⁷⁰. Činjenice pokazuju da je padom kupovne moći SAD-a patio i europski izvoz, unatoč pozitivnoj vanjskotrgovinskoj bilanci SAD-a u odnosu na Europu. Kriza se tako ispreplitala u odnosu između SAD-a i europskih zemalja da je rezultat takve prakse bio daljnje napredovanje krize. Brojne su europske zemlje obustavile razmjenu valuta⁷¹, što ih je motiviralo da rješenje potraže u uspostavi klirinških ugovora⁷². Europske zemlje također su pribjegle drugim metodama zaštite svog gospodarstva, koje su imale dvojbenog učinka, poput devalvacije valuta, ograničavanje uvoza ili protekcionizma u obliku carina (koje su podignute za oko 15% ili oko 40% u slučaju poljoprivrednih carina) ili tarifa⁷³. U pokušaju borbe s krizom većina zemalja još drastičnije utječe na ekonomsku situaciju uvođenjem monopol poduzeća (Jugoslavija, Poljska, Mađarska, Francuska...) ⁷⁴ u svrhu što veće proizvodnje i što manjeg uvoza. Prethodno spomenuta politika često je rezultirala negativnim ekonomskim posljedicama u kojima su se cijene određenih proizvoda, koje zemlje nisu proizvodile u dovoljnim količinama, drastično povećale.

Berend zaključuje da je razdoblje *laissez-faire* u Europi završilo pojavom Velike gospodarske krize⁷⁵. Diljem kontinenta započinje integracija politike u ekonomiju i posljedično u svakodnevni život. Uspjeh ili neuspjeh ovih mjera je ovisio o svakodnevnom društvenom životu tih zemalja te je zapravo došlo do promjene važne društvene paradigme, pri čemu je civilno stanovništvo sve više zahtijevalo, priželjkivalo i očekivalo intervenciju države u pojedinim ekonomskim sferama, čime se anticipira ekonomska struktura Europe tijekom druge polovice 20. stoljeća i početka 21. stoljeća. Navedene politike rezultirale su daljnjom ekonomskom stagnacijom ili propadanjem, kao što će se vidjeti kasnije na primjeru vinske krize u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Ipak, Velika gospodarska kriza prvenstveno je utjecala na društvene strukture na puno direktniji i očigledniji način. Gubitkom posla i općenito padom kupovne moći građana dolazi do transformacije društvenih struktura koje su istom krizom bile pogođene.

⁶⁸ Rider, C: *An introduction to economic history*, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995. str. 505.

⁶⁹ Ibidem. str. 505.

⁷⁰ Berend, T. I: *Ekonomika povijest Europe dvadesetog stoljeća*, Mate marketing tehnologija, 2011, str. 63.

⁷¹ Ibidem. str. 64.

⁷² Ugovori o razmjeni gdje se direktno razmjenjuje roba za robu, bez posredovanja novca ili zlata.

⁷³ Ibidem. str. 65.

⁷⁴ Ibidem. Str. 69.

⁷⁵ Ibidem. Str. 70.

5. Ekonomija Hrvatske u Kraljevini SHS 1918.-1929.

Krajem Prvog svjetskog rata 1918. mijenja se politička karta Europe. Na razvalinama poraženih Centralnih sila nastaje nekoliko država u Srednjoistočnoj Europi. Austro-Ugarska Monarhija, u čijem sastavu je bila i Hrvatska⁷⁶, prestala je postojati i na njenom teritoriju, ili od dijela njenog teritorija, nastaje nekoliko država: Poljska, Čehoslovačka, Austrija i Mađarska. Prostor današnje Slovenije, Vojvodine, Hrvatske i Bosne i Hercegovine izdvojio se iz Austro-Ugarske Monarhije koja je krajem 1918. već bila u političkom rasulu u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba koja je bila kratkotrajna i međunarodno nepriznata tvorevina. Navedena Država Slovenaca, Hrvata i Srba ubrzo se ujedinjuje s Kraljevinom Srbijom, koja tada uključuje i današnju Crnu Goru, Kosovo i Makedoniju, u novu državnu zajednicu južnih Slavena pod nazivom Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine država mijenja ime u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, što ostaje njezin službeni naziv do 1929. godine. Nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature iste 1929. godine država mijenja ime u Kraljevina Jugoslavija, što ostaje službeni naziv do njezinog sloma 1941. godine.

Nastankom južnoslavenske države krajem 1918. godine Hrvatska ulazi u potpuno novo ekonomsko područje i okruženje⁷⁷. Hrvatska sa Slovenijom i Vojvodinom postaje najrazvijenije područje nove države⁷⁸ i tako 1918. industrija u Hrvatskoj i Slavoniji zapošljava 27% svih industrijskih radnika, a u Dalmaciji dodatnih 7%, u cijeloj Jugoslaviji⁷⁹. Navedena disproporcija je bila dodatno naglašena ratnim stradanjima na području Srbije i Crne Gore⁸⁰. Važno je napomenuti i promjenu u naravi novog tržišta. Naime, ostatak Jugoslavije, kao i Hrvatska, bio je agrarnog karaktera te je stoga bilo teže prodati viškove poljoprivredne proizvodnje u odnosu na Austro-Ugarsko tržište⁸¹ koje je imalo veće potrebe za poljoprivrednim proizvodima. Općenito govoreći, smanjenjem tržišta stradala je hrvatska prehrambena industrija, posebice prodaja žita, stoke i životinjskih proizvoda, vina, ribe i destiliranog alkohola⁸². Navedeni proizvodi na novom tržištu mahom nisu prolazili iz tri glavna razloga:

- a) zasićenosti novog tržišta
- b) smanjene potreba za proizvodom
- c) gubitakom kupaca visoke kupovne moći

Prva stavka se prije svega odnosi na već spomenute poljoprivredne proizvode. U situaciji gdje su i ostali dijelovi Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija, Crna Gora) proizvodili velike

⁷⁶ U ovom radu, termin Hrvatska se ne odnosi na političku cjelinu pošto ona kao takva ne postoji u tom razdoblju. Pojam se odnosi ugrubo na teritorij današnje Republike Hrvatske, odnosno na prostor na kojem žive i djeluju Hrvati kao politički narod. Zbog specifične političke situacije u međuratnom razdoblju iz toga se izuzima teritorij Istre kao i drugi dijelovi koji su se našlo pod talijanskom upravom nakon Prvog svjetskog rata i Rapallskog ugovora. To se, dakle odnosi na prostor Savske i Primorske banovine. Iako je podjela na banovine uvedena krajem 1929. godine, koristit ću taj termin i za ranije razdoblje 1929. godine radi jednostavnosti, referirajući se time na prostor a ne na političko-upravne jedinice.

⁷⁷ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, str. 15

⁷⁸ Važno je napomenuti da su sjeverna Hrvatska i Slavonija bili industrijski razvijeniji od jugoslavenskog prosjeka, dok je Dalmacija bilo manje industrijski razvijena od jugoslavenskog prosjeka.

⁷⁹ Rudolf Bićanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*

⁸⁰ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, str. 15

⁸¹ Rudolf Bićanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, str. 83

⁸² Ibidem, str. 87

količine hrane, tržište nije moglo apsorbirati svu domaću proizvodnju. Druga stavka se odnosi na one proizvodne pogone koji su nekoć snabdijevali područje cijele Austro-Ugarske Monarhije i kojima je sada tržište bitno suženo. Primjerice tvornice destiliranog alkohola tj. špiritane su 1924. godine koristile samo 10% svojih proizvodnih kapaciteta⁸³, s obzirom da su bile rađene s namjerom proizvodnje destiliranog alkohola za područje čitave Austro-Ugarske Monarhije. Posljednja stavka se odnosi na robu relativno visoke cijene poput jadranske ribe (svježe i konzervirane), koja je na bogatijem tržištu Austro-Ugarske Monarhije imala svoje kupce, ali se na siromašnijem Jugoslavenskom tržištu teško prodavala te su 23 tvornice za preradu srdela tako radile na svega 25% kapaciteta⁸⁴.

Hrvatska je također bila bankarsko središte u novoj državi čime je omogućeno jednostavno financiranje poduzeća i obrta, što je pogodovalo daljnjem gospodarskom razvoju. Važno je spomenuti da je u razdoblju od 1920. do 1924. godine na području uže Hrvatske i Slavonije (dakle bez Dalmacije) bilo usredotočeno oko 50% privatnog kapitala jugoslavenskih banaka⁸⁵. Rudolf Bičanić spominje podatak da je 1921. u Zagrebu bilo koncentrirano 57% kapitala dioničkih društava u jugoslavenskoj državi dok je iste godine u Beogradu bilo koncentrirano tek 20%⁸⁶. Već 1925. godine Zagreb pada na svega 31% kapitala dioničkih društava, dok se Beograd uspinje na 24% kapitala dioničkih društava⁸⁷. Bičanić naglašava da će Zagreb zadržati svoju ulogu kao vodeće financijsko središte u Jugoslaviji sve do Velike gospodarske krize kada će zbog niza političkih i ekonomskih mjera ojačati velike beogradske banke⁸⁸. Upravo su dvadesete godine razdoblje gospodarskog rasta u Hrvatskoj koji je bio potaknut postojećim industrijskim kapacitetima te povoljnom bankarskom i investicijskom klimom. Primjerice, od 1919. do 1923. godine je osnovano 256 tvornica koje su zapošljavale 33 000 radnika i radnica⁸⁹.

Strani kapital je igrao veliku ulogu u gospodarstvu sve do Velike gospodarske krize, što se posebice osjetilo na područjima koja su nekoć pripadala Austro-Ugarskoj Monarhiji i gdje su ulaganja nekoć matične države preko noći postala strani kapital. Bičanić tako navodi da je u razdoblju od 1923. do 1925. godine u Hrvatskoj austrijski kapital činio 30% kapitala za financiranje novih poduzeća, dok je u Bosni i Hercegovini taj kapital imao udio od 25%, a u Vojvodini je mađarski kapital činio udio od ukupno 40% novog kapitala⁹⁰. Mađarski, Britanski i Francuski kapital je prisutan u Hrvatskoj i ostalim dijelovima Jugoslavije s udjelom oko 5%⁹¹. Navedeni podaci ukazuju da su gospodarske veze iz bivše Austro-Ugarske Monarhije i dalje ostale žive s obzirom da su ulaganja zemalja nastalih iz Austro-Ugarske Monarhije u ove prostore nastavila igrati važnu ulogu u razvitku gospodarstva. Uloga stranih investicija u industriju Jugoslavije bila je velika, što se posebno osjetilo u rudarstvu i drugim industrijskim granama. Krajem 30-ih godina je strani kapital sudjelovao u dioničkim društvima u Jugoslaviji s udjelom od preko 60%⁹². Premda ne postoje precizni podatci za strana ulaganja u industriju Hrvatske u ranijem razdoblju, moguće je zaključiti da je utjecaj stranog kapitala i tada bio znatan, dok u razdoblju ekonomske krize njegov utjecaj opada što krizu i produbljuje i otežava.

⁸³ Rudolf Bičanić: *Ekonomске промјене у Хрватској изазване стварањем Југославије 1918*, Str. 87.

⁸⁴ Ibidem, Str. 87.

⁸⁵ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, Str. 18

⁸⁶ Rudolf Bičanić: *Ekonomске промјене у Хрватској изазване стварањем Југославије 1918*, Str. 101

⁸⁷ Ibidem. Str. 101

⁸⁸ Ibidem. Str. 102

⁸⁹ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, Str. 21

⁹⁰ Rudolf Bičanić: *Ekonomске промјене у Хрватској изазване стварањем Југославије 1918*, Str. 102

⁹¹ Rudolf Bičanić: *Ekonomске промјене у Хрватској изазване стварањем Југославије 1918*, Str. 102

⁹² Mirković, M: *Ekonomска структура Југославије 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str.71

Utjecaj stranog kapitala u hrvatskoj privredi je imao i drugi efekt: ovisnost gospodarskog rasta i razvoja industrije u Hrvatskoj o stranim ulaganjima. Navedena ovisnost je nužno značila da će Velika gospodarska kriza zbog smanjenja stranih ulaganja itekako utjecati na gospodarstvo u Hrvatskoj.

Velik potres na hrvatskom gospodarskom krajobrazu je bila konverzija austrijskih Kruna, koje su bile tadašnje sredstvo plaćanja u Hrvatskoj, u jugoslavenske Dinare u omjeru 4:1 u korist Dinara. Konverzija Kruna u Dinare je započela osnivanjem Narodne banke Kraljevstva SHS 15. ožujka 1923. godine⁹³. Takva konverzija nije odgovarala stvarnoj kupovnoj moći spomenutih valuta, što je rezultiralo smanjenjem kupovne moći svih koji su valutu koristili⁹⁴. Vrijednost pojedinih artikala je višestruko povećana kako bi se odrazila konverzija valute, što je najviše utjecalo na cijene svakodnevnih namirnica poput odjeće, obuće, poljoprivrednih strojeva, petroleja itd., dok su cijene agrarnih proizvoda ostale gotovo iste⁹⁵. Takva situacija najviše je pogađala hrvatske seljake koji su živjeli od agrarnih proizvoda. Zaduživanje u svrhu kupnje svakodnevnih namirnica postala je svakodnevica. Konverzija valuta i povećanje cijena nije samo utjecalo na seljaštvo, premda je ono bilo najviše pogođeno. Industrijski radnici, obrtnici i službenici također su osjetili drastičan pad životnog standarda u odnosu na prijeratno razdoblje⁹⁶.

Kada je riječ o strukturi privrede u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju moramo uzeti u obzir da se radi o većinski seoskom, odnosno poljoprivrednom stanovništvu. Unatoč gospodarskoj razvijenosti, barem u odnosu na druge dijelove Jugoslavije, Hrvatsko stanovništvo se sastoji od oko ¾ seoskog stanovništva. Tako je za sva razmatranja o ekonomiji u tom razdoblju nužno razmotriti industrijsku komponentu, pri čemu je važno razumjeti da je poljoprivreda bila dominantna gospodarska grana u tom razdoblju. Mijo Mirković navodi podatke o zaposlenosti u Jugoslaviji 1921. gdje spominje nešto više od 80% zaposlenih u poljoprivredi i samo 8,6% zaposlenih u industriji⁹⁷, premda se mora napomenuti da je u Hrvatskoj odnos poljoprivrede i industrije bio povoljniji u korist industrije u odnosu na jugoslavenski prosjek. 1931. godine navedena je situacija nešto bolja te je u poljoprivredi zaposleno 72,5%, a u industriji 11,7% zaposlenih⁹⁸. Ponovno valja napomenuti da je riječ o podacima za cijelu Jugoslaviju. Situacija 1931. nije više toliko pogodna za Hrvatsku te se navodi da je navedene godine u Hrvatskoj⁹⁹ zaposleno 76,3% ljudi u poljoprivredi, 10,7% u industriji, 4,3% u trgovini i kreditnom prometu, dok ostatak otpada na ostala zanimanja¹⁰⁰. Dakle, Hrvatska je od industrijski razvijene zemlje pala ispod jugoslavenskog prosjeka te je po udjelu seoskog stanovništva iznad jugoslavenskog prosjeka. Premda Mirković ne navodi precizne podatke za strukturu zaposlenih u Hrvatskoj 1921. godine, moguće je zaključiti kako je glavna odlika hrvatske ekonomije u razdoblju 1921.-1931. stagnacija. Kada se analizira struktura zaposlenih u cijeloj Jugoslaviji u tom razdoblju, vidljivo je smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva od skoro 7,5% i povećanje zaposlenih u industriji od 2,1%. Dok Mirković napominje da su ulaskom u Jugoslaviju Slovenija, Hrvatska i

⁹³ Dimitrijević, M. K.: *Povijest novca u Hrvatskoj (od 1527. do 1941. godine)*, Hrvatska Narodna Banka, Zagreb, 2013.

⁹⁴ Valuta se koristila u svim dijelovima bivše Austro-Ugarske Monarhije: Slovenija, Hrvatska, Vojvodina te Bosna i Hercegovina

⁹⁵ Rudolf Bičanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, str. 92

⁹⁶ Ibidem. Str. 94.

⁹⁷ Mirković, M: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str.7

⁹⁸ Ibidem. Str. 19

⁹⁹ Prema granicama iz socijalističke Jugoslavije. Mijo Mirković se u svojim izračunima koristio teritorijem ondašnje države.

¹⁰⁰ Ibidem. Str. 21.

Vojvodina bile industrijski najrazvijeniji dijelovi nove države, situacija 1931. ne odražava taj podatak, čime se ekonomska i posebice industrijska stagnacija, odnosno slab gospodarski rast Hrvatske može prihvatiti kao jedino moguće objašnjenje. U obzir ipak treba uzeti drastičan porast stanovništva u Jugoslaviji u tom razdoblju (oko 1 450 000), što pokazuje da iako su postotci nepromijenjeni, brojevi nikako nisu isti te prilikom tumačenja postotaka treba uzeti u obzir povećanje stanovništva od otprilike 14% u razdoblju 1921.-1931.

Tijekom dvadesetih godina osjetan je i porast broja trgovina diljem Hrvatske koji će početi padati tek pojavom Velike gospodarske krize. Tako je u razdoblju od 1918. do 1928. godine ukupan broj trgovina u Jugoslaviji povećan sa 70 061 na 112 505¹⁰¹, što je porast od gotovo 50%. Najveći dio navedenog povećanja odnosi se na Srbiju, iako je u Hrvatskoj rast trgovina zamjetna. Primjerice, u Zagrebu je broj trgovina porastao sa 7773 u 1918. godini na 15 547 u 1928. godine, dok je u Osijeku u istom razdoblju broj trgovina povećan sa 4000 na 9388¹⁰², što znači da se broj trgovina u Osijeku više nego udvostručio. Uspješno poslovanje trgovina je usko vezano s kupovnom moći građana te se tako može zaključiti da je povećanje broja trgovina u ovom razdoblju pokazatelj da ipak postoji stanovit gospodarski rast u Hrvatskoj.

Prilikom promjene državnog okvira mijenja se i gospodarska politika i način vođenja ekonomije. Jugoslavija tako provodi ekonomski model o kojem piše Rudolf Bičanić¹⁰³ koji se zove monopolni kapitalizam¹⁰⁴. Riječ je o sustavu koji je bio na snazi do Šestosiječanjske diktature i kojeg karakterizira stapanje industrijskog i bankovnog kapitala (industrijalci osnivaju banke, a banke osnivaju koncerne), kartelizacija industrije i koncentracija banaka (monopol) te je također prisutna i penetracija stranog kapitala¹⁰⁵. Riječ je zapravo o mješovitom ekonomskom sustavu koji je bio kombinacija tržišnog sustava i državno-kapitalističkog sustava. Država je nominalno provodila politiku slobodne trgovine, ali je zapravo na razne načine utjecala na trgovinu putem velikih poreza, carina i raznih zakonskih ograničenja. Taj sustav je rezultirao jalovim ekonomskim sustavom gdje je pojedinac trebao biti nositelj gospodarskog napretka i razvitka, ali je u tome bio spriječen raznim restriktivnim mjerama od strane države.

¹⁰¹ Rudolf Bičanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, str. 98.

¹⁰² Ibidem. str. 98

¹⁰³ Iako Bičanić analizira ekonomiju Hrvatske i Jugoslavije 1918-1941 sa pozicije marksizma, koji je kao ekonomska doktrina danas u ropotarnici povijesti, ipak nudi korisne opise tog sustava koje vrijedi prezentirati i kritički prosuditi.

¹⁰⁴ Rudolf Bičanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, str. 98.

¹⁰⁵ Ibidem. str. 98.

Poljoprivreda

Premda je ulaskom u jugoslavensku državu Hrvatska industrijski razvijenija od južnih dijelova zemlje, ona je i dalje bila prvenstveno poljoprivredna zemlja. Prema procjenama, oko $\frac{3}{4}$ zemlje tj. 75% činilo je seosko stanovništvo. Navedeno stanovništvo nikako nije jedinstvena društvena cjelina i ono se razlikuje s obzirom na to kojom granom poljoprivrede se bave, ali je također bitna i regionalna i mikro-regionalna rascjepkanost koja uvjetuje drugačije društvene i ekonomske obrasce seoskog stanovništva. Također je važna i podijeljenost prema veličini posjeda koji se obrađuje, o kojoj je pisao Marijan Maticka¹⁰⁶. Maticka zapravo navodi velik udio zemljišta malih površina kao glavni faktor za ekonomske nekonkurentnosti seljaštva. Seljaštvo u Hrvatskoj nije proizvodilo dovoljno hrane ili dovoljno kvalitetne hrane da bi na svjetskom tržištu osiguralo dostojnu egzistenciju te je stoga ovaj fenomen rezultat teške gospodarske, ali i društvene situacija ne hrvatskom selu u međuratnom razdoblju.

Maticka prvo uspostavlja distinkciju između vrsta posjeda prema veličini obradive površine:

- a) sitni posjed (0-2 hektara);
- b) mali posjed (2-5 hektara);
- c) srednji posjed (5-20 hektara);
- d) veliki posjed (20-100 hektara);
- e) veleposjed (iznad 100 hektara).¹⁰⁷

Situacija je bila problematična zato što je sitnom posjedu pripadalo 41,62% gospodarstava, a malom posjedu 36,34%¹⁰⁸ gospodarstava, što čini više od $\frac{3}{4}$ ukupnih seoskih gospodarstava u Hrvatskoj. Takvo gospodarstvo je bilo problematično zato jer je jedva proizvodilo dovoljno hrane za održavanje obitelji koja je na njemu radila te su vrlo rijetko na takvim posjedima stvarani viškovi za daljnju prodaju. Situacija je bila posebice teška u Dalmaciji i Dalmatinskoj zagori te Hrvatskom Primorju, Hrvatskom Zagorju i Međimurju¹⁰⁹, gdje je omjer sitnog i malog posjeda nadilazio hrvatski prosjek. Ondje je također zbog loše kvalitete zemlje jako mali broj gospodarstava proizvodio dovoljno hrane za vlastite potrebe.

Zanimljivo je primijetiti da kukuruz kao sjetvena kultura dominira u područjima gdje prevladava sitni i mali posjed, dok pšenica kao sjetvena kultura dominira u područjima gdje prevladavaju srednji posjedi¹¹⁰. Kukuruz daje veći prinos po površini te je stoga bio pogodniji za prostore gdje se veći dio žita sadio za vlastitu potrošnju, a manji dio za prodaju. Pšenica, s druge strane, daje manji urod po površini, ali se prodaje po boljoj cijeni te je stoga pogodnija za prodaju. Stočarstvo je prisutno diljem Hrvatske, premda je ono najizraženije u Dalmaciji i dalmatinskoj Zagori gdje je također značajno

¹⁰⁶ Maticka, M: *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol.8 No. 1 Svibanj 1976., Zagreb

¹⁰⁷ Ibidem, str. 283

¹⁰⁸ Ibidem, str. 283

¹⁰⁹ Ibidem, str. 283.

¹¹⁰ Ibidem, str. 290-291.

vinogradarstvo koje je u nekim dijelovima Dalmacije bila glavna ratarska kultura¹¹¹, ali je vinogradarstvo također prisutno u Hrvatskom Zagorju i Primorju te nekim drugim općinama na istoku.

Ovo šarenilo proizvodnje pokazuje da specijalizirana poljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj u navedenom razdoblju ne postoji. Odgovornost za to leži u malenim posjedima na kojima je teško baviti se specijaliziranom proizvodnjom i u neznanju seljaka. Takav pristup poljoprivredi onemogućiti će velikom broju hrvatskih seljaka da se nose s konkurencijom iz Europe i svijeta. Kao pokušaj rješavanja navedenog problema, brojni političari i ekonomisti vremena zagovarali su osnivanje seoskih zadruga.

Agrarna kriza u Jugoslaviji, ali i svijetu, javlja se nekoliko godina prije Velike gospodarske krize te se stoga može promatrati kao problem koji je intenziviran pojavom velike gospodarske krize, ali je također jedan od njenih glavnih uzročnika. Hiperprodukcija poljoprivrednih proizvoda kao i smanjenje kupovne moći u gradovima su rezultirale gospodarskom krizom na selu nešto prije burzovnog kraha u New Yorku. Privredna kriza u Kraljevini SHS, pa tako i Hrvatskoj, pojavljuje se već 1926. godine kada je deflacionistička politika rezultirala padom cijena poljoprivrednih proizvoda¹¹². Mehanizacija poljoprivrede u SAD-u i nekim zapadnim zemljama je rezultirala višestruko povećanom proizvodnjom nekih poljoprivrednih proizvoda, posebice pšenice i kukuruza. Tako je proizvodnja pšenice u SAD-u i Kanadi porasla za gotovo trećinu u razdoblju 1925.-1928.¹¹³ Navedene okolnosti rezultirale su padom cijena pšenice u SAD, a s obzirom da je ona bila jedan od glavnih izvoznih proizvoda, srušena je cijena pšenice u Europi i posljedično u Hrvatskoj. Pad cijena proizvoda osjetan je već 1927. godine, ali je 1930. dosegnuo svoj vrhunac kako je posustajao priljev stranog kapitala¹¹⁴. Indeks cijena ratarskih proizvoda tako je od početka 1929. godine pa sve do kraja 1933. godine pao sa 137,5 na 52,7, dok je indeks stočarskih proizvoda u istom razdoblju pao sa 102,5 na 57,1¹¹⁵. Zanimljivost agrarne krize je u tome što nije došlo do pada proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Premda je bilo stanovitih fluktuacija, što je uglavnom ovisilo o stanju žetve u zemlji, proizvodnja je odražavana na istoj razini gotovo cijelo međuratno razdoblje. Rezultat ovog fenomena je bilo drastično smanjenje cijena poljoprivrednih proizvoda.

Maticka navodi da se zbog smanjenja cijena poljoprivrednih proizvoda pojavio fenomen u kojem seljaci pokušavaju još više prodati (ali i proizvesti) kako bi nadomjestili pad cijena proizvoda, a upravo je daljnje povećanje robe na tržištu rezultiralo opetovanim padom cijena¹¹⁶. Ključan faktor prodaje tih dobara je bio izvoz, s obzirom da je Hrvatska proizvodila više poljoprivrednih proizvoda nego što je trebala, odnosno više nego što je unutrašnje tržište moglo amortizirati. Pojavom Velike gospodarske krize u Europi¹¹⁷, tržište koje bi moglo amortizirati poljoprivredne proizvode zapalo je u krizu, čime gubi vlastitu kupovnu moć. Agrarna kriza u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, time ulazi u drugu fazu. Kako bi se prodao proizvod pod bilo kojim uvjetima, nastavlja se rušenje cijene. O nekim specifičnostima poljoprivredne proizvodnje bit će govora u drugom djelu ovog rada, gdje ću nastojati pokazati specifičnosti nekih dijelova Hrvatske u smislu poljoprivredne proizvodnje i društvene krize na hrvatskom selu.

¹¹¹ Ibidem. str. 293.

¹¹² Rudolf Bičanić: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918*, str. 96

¹¹³ Mirković, M: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str.27

¹¹⁴ Ibidem. Str. 13

¹¹⁵ Ibidem. Str. 297.

¹¹⁶ Ibidem. Str. 294.

¹¹⁷ Problem se javlja već i u kasnim 20-im godinama, prije same krize.

Industrija

U Hrvatskoj 1918. radi nešto više od 190 000 radnika u industriji¹¹⁸, što se uglavnom odnosilo na prehrambenu, drvnu, tekstilnu i kemijsku industriju. Na popisu iz 1921. godine navodi se podatak o 522 091¹¹⁹ zaposlenih u industriji u cijeloj Jugoslaviji, što znači da je oko trećine toga bilo iz Hrvatske. Ipak, treba napomenuti da je velik dio navedene industrije bio koncentriran u Sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, dok je Dalmacija bila industrijski razvijena ispod jugoslavenskog prosjeka¹²⁰. Spomenuta industrija relativno je lako dolazila do kredita zato što je većina financijskog kapitala bila usredotočena u Zagrebu. Ovdje valja izdvojiti Prvu hrvatsku štedionicu¹²¹ koja je 1924. godine imala u svojoj interesnoj sferi 16 banaka i kreditnih zavoda i 51 industrijsko poduzeće¹²². Taj bankarski sektor najviše ulaže u manja poduzeća koja se bave proizvodnjom robe za široku potrošnju i tekstilnom industrijom¹²³. Početna industrijska struktura u kombinaciji s povoljnim kreditnim uvjetima rezultirali su stabilnim rastom industrijskog sektora u Hrvatskoj sve do 1925. godine kada se zaustavlja zbog visokih kamatnih stopa¹²⁴, čime je zaustavljen gospodarski rast u hrvatskoj industriji. Unatoč velikom početnom kapitalu i povoljnom sustavu kreditiranja, industrija u Hrvatskoj je hendikepirana na gotovo umjetan način. Objašnjenje nudi Zdenka Šimončić-Bobetko: „Industrija Hrvatske bila je uvlačena u krizu pod pritiskom vanjskih i unutrašnjih faktora. Ona je bila stavljena u težak položaj primjenom restriktivnih mjera u međunarodnoj trgovini i konkurencijom strane robe na svjetskom i unutrašnjem tržištu, što je djelovalo na znatno otežavanje plasmana njezinih proizvoda.“¹²⁵ Prema ovom tumačenju moguće je primijetiti kako je plasman proizvoda hrvatske industrije patio od istih problema kao i plasman industrijskih tržišta SAD-a: proizvodilo se više nego što je unutrašnje tržište moglo apsorbirati, a višak se nije mogao prodati po zadovoljavajućim cijenama zbog raznih restriktivnih mjera u vanjskoj trgovini (carine, tarife itd.).

Najvažnije ekonomske grane u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju su: drvna industrija, kemijska industrija te prehrambena i tekstilna industrija koje su bile uglavnom namijenjene unutarnjem tržištu¹²⁶. Drvna industrija je većim dijelom bila prisutna u istočnim dijelovima Savske banovine te u Gorskom Kotaru i nešto manje u Lici, dok je kemijska industrija bila proširena po nešto većem broju gradova, iako treba spomenuti industriju cementa u Primorskoj banovini kao njenu važnu komponentu. Navedene grane, koje su bile najviše orijentirane izvozu, najviše su i osjetile krizu. Industrija namijenjena unutrašnjem tržištu je ipak zadržala nekakvu razinu proizvodnje. Tekstilna industrija je većim dijelom bila rasprostranjena u Savskoj banovini, ponajviše u okolici Vukovara i Varaždina. Prehrambena industrija je bila raširena u Savskoj, ali i u Primorskoj banovini.

¹¹⁸ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, Str. 16

¹¹⁹ Mirković, M: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str.6

¹²⁰ Ibidem. Str. 10

¹²¹ Kolar Dimitrijević, M.: *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice*, Prva Hrvatska privredna banka, Zagreb, 1994.

¹²² Mirković, M: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str. 18

¹²³ Ibidem. str. 19.

¹²⁴ Ibidem. str. 22.

¹²⁵ Šimončić-Bobetko, Z: *Industrija Hrvatske 1918-1941*, Agram, Zagreb 2005, str. 25

¹²⁶ Ibidem, str. 27.

6. Glavni pokazatelji Velike gospodarske krize u Hrvatskoj i Jugoslaviji

Premda je do sada već bilo riječi o krizi u Jugoslaviji i Hrvatskoj, vrijedilo bi posebno istaknuti neke specifičnosti navedene krize u Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji. Specifičnost gospodarske krize u Jugoslaviji leži u tome što se ona pojavljuje nešto kasnije nego na Zapadu, krajem 1930. i početkom 1931. godine, a blagi oporavak tek će se osjetiti krajem 1936. godine. Iako je utjecaj agrarne krize prisutan u Jugoslaviji od kraja 20-ih godina, o čemu je već bilo riječi, još uvijek se ne može govoriti o krizi koja je utjecala na gospodarstvo u cjelini.

Kriza je u Jugoslaviji nastupila sa stanovitim vremenskim odmakom te se javlja tek 1930. godine, ali tek 1931. u punom intenzitetu, dok su 1932., 1933. i 1934. bile najteže godine¹²⁷. Podatke za razmjere krize u području poljoprivrede u Hrvatskoj donosi Marijan Maticka, koji navodi kako je izvoz ratarskih proizvoda, izražen u 1000 tona (tisućama tona), 1930. godine bio 1 015, da bi sljedeće godine bio 728 i 1932. godine smanjen na 544¹²⁸. Izvoz poljoprivrednih proizvoda, o čijem je plasmanu ovisio najveći broj ljudi u Hrvatskoj, gotovo se prepolovio u razdoblju 1930.-1932. Ipak, navedene brojeve treba sagledati u kontekstu s obzirom da je riječ o općenitim podacima. Maticka napominje kako je pad cijena u tom razdoblju (1930.-1932.) bio najizraženiji kod pšenice i kukuruza te njihovih prerađevina, dok je pad cijena stoke i životinjskih proizvoda ipak bio manji¹²⁹, što može krivo uputiti na zaključak da je kriza više pogađala područja koja su ovisila o prodaji žita, a nešto manje područja gdje dominira stočarstvo.

Ovakav zaključak nema uporište, upravo zato što su stočarski predjeli dalmatinske Zagore, Primorja i Hercegovine bili najsiromašniji dijelovi Hrvatske te im je stoga bilo kakav pad cijene stoke predstavljao velik financijski problem, iako je on bio postotno manji nego pad cijena žita. Izraženiji pad cijena u stočarstvu uslijedio je par godina kasnije i bio je najizraženiji 1932.-1935. kada je cijena krupne stoke više nego prepolovljena u odnosu na 1930. godinu, dok je cijena svinja pala na trećinu svoje cijene iz 1930.¹³⁰ Maticka tumači vremenski odmak krize, između stočarstva i poljoprivrede, time što se velik broj seljaka okrenuo prema stočarstvu, nakon što je uslijedila prvotna kriza u poljoprivredi¹³¹, čime su se počeli stvarati viškovi u stočarstvu. Trebalo bi ipak uzeti u obzir i smanjenje cijena poljoprivrednih proizvoda, između ostaloga i stočne hrane, zbog čega je sigurno smanjena proizvodna cijena u stočarstvu, tako da je pad cijena stoke i stočnih proizvoda zasigurno potaknut i tim čimbenikom. Premda je seljak prodavao stoku i životinjske proizvode po nižoj cijeni, mogao je ipak kupiti proizvode (krmivo, kukuruz, slamu...) potrebne za stočarstvo po znatno nižoj cijeni.

U pokušaju minimaliziranja krize u poljoprivredi 1930. osniva se PRIZAD (Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda)¹³², odnosno društvo koje 1931. dobiva monopol nad izvozom žita od strane države. Namjera osnivanja društva PRIZAD je bila olakšati seljacima prodaju pšenice i

¹²⁷ Maticka, M: *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol.8 No. 1 Svibanj 1976., Zagreb, Str. 278.

¹²⁸ Ibidem. str. 296

¹²⁹ Ibidem. str. 299

¹³⁰ Ibidem. str. 305

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem. str. 307.

kukuruza u inozemstvu, ali je konačni rezultat bio dvojben. Iako je prodaja proizvoda olakšana, seljacima je onemogućeno prodavati proizvode u različito vrijeme ili po različitim cijenama. Upravo u upravljanju s vremenom prodaje¹³³ je dobrom djelu seljaka donosilo dodatnu dobit, što im je sada bilo onemogućeno. S druge strane, PRIZAD je bitno pomogao onim gospodarstvima koji su imali poteškoća u prodaji svojih proizvoda, ali je minimalna količina bila postavljena na 5 vagona, čime je sitni zemljoposjednik tjeran u zadruge ili je bio prisiljen prodati pšenicu ispod otkupne cijene¹³⁴. PRIZAD je ostao na snazi sve do izbijanja Drugog svjetskog rata, ali 1940. godine na prostoru Banovine Hrvatske njegovu ulogu preuzima Povlašćeno gospodarsko dioničko društvo Banovine Hrvatske (POGOD) dok PRIZAD nastavlja djelovati na državnoj razini¹³⁵.

Ukoliko promatramo hrvatsko seljaštvo u cjelini, tada dolazimo do zaključka kako je kriza u Hrvatskoj imala najteže posljedice na tzv. pasivne krajeve¹³⁶. Riječ je o krajevima koji zbog specifičnih zemljopisnih (zemlja nepogodna za poljoprivredu) ili društvenih (velika koncentracija sitnog posjeda, agrarna prenapučenost) uvjeta ne mogu proizvoditi dovoljno hrane za prehranu obitelji koja na gospodarstvu živi. U navedenim krajevima egzistencija je ovisila o dodatnim prihodima (najamni rad, doznake iz inozemstva itd.), s obzirom da je bilo nužno kupovati hranu. Za razliku od ostalih dijelova Hrvatske gdje je, unatoč krizi ipak hrane bilo dovoljno (barem kukuruznog brašna), u pasivnim krajevima je pučanstvo često bilo suočeno s gladi. Rudolf Bičanić navodi više primjera teškog života u reportažama objavljenim u knjizi *Kako živi narod*, gdje između ostalog spominje: „Potreba je za novcem u seljaka pasivnih krajeva tako velika, da on mora prodavati sve što samo može. Za krize su mnogi rasprodali svoje svetačke „misne“ narodne nošnje....Seljak mora da iznosi na tržište čak i hranu, koja bi mu bila potrebna za prehranjivanje vlastite obitelji.“¹³⁷ Bičanićevo ključno djelo daje najbolji uvid u život u pasivnim krajevima sredinom 30-ih godina i pokazuje sve razmjere bijede i siromaštva s kojima je tadašnje stanovništvo bilo suočeno.

Generalne podatke o razmjerima krize u Hrvatskoj donosi Mijo Mirković u djelu *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.* u kojem iznosi podatke o razmjerima krize u Jugoslaviji¹³⁸. Mirković također navodi da se prosječna dnevnic (nadnica) od 1930. do 1935. godine smanjila sa 26,55 dinara na 21,65 dinara¹³⁹, što je pad od gotovo 20%. Nadnice su bile toliko niske da su jedva omogućavale sredstva nužna za život, što nije bilo samo po sebi problematično za poslodavce zbog velikog broja nezaposlenih. Cirkulacija zaposlenih koji su davali otkaze i tražili nova radna mjesta ili se vraćali na selo je bila velika. Godine 1930. navodi se oko 150 000 „novoprijavljenih“¹⁴⁰, nezaposlenih osoba u

¹³³ Primjerice žito je bilo skuplje u proljeće nego neposredno nakon žetve pa su neki seljaci skladištili žito nekoliko mjeseci kako bi ga prodali po boljoj cijeni.

¹³⁴ Maticka, M: *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol.8 No. 1, Svibanj 1976., Zagreb, Str. 308

¹³⁵ Spomenica Josipu Adamčeku; Šute, I.: *POGOD i organizacija prehrane u Banovini Hrvatskoj*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.

¹³⁶ Pasivni krajevi se odnose na one dijelove Hrvatske koji su manje pogodni za poljoprivredu i industriju zbog raznih zemljopisnih čimbenika. Uglavnom se odnosi na Hrvatsko primorje, Dalmatinsku Zagoru i dijelove Dalmacije, Istre i Like.

¹³⁷ Bičanić, R: *Kako živi narod*, Zagreb, Tisak „tipografija“ D.D.1936.

¹³⁸ Podatci se uglavnom odnose na prostor čitave Jugoslavije pa stoga nisu u potpunosti precizni za situaciju u Hrvatskoj. Ipak, u nedostatku preciznijih podataka, daju nam dobre pokazatelje u kojem pravcu se kretalo tadašnje gospodarstvo i koji su bili razmjeri krize.

¹³⁹ Mirković, M: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb, 1950., Str.56

¹⁴⁰ Riječ je o ljudima koji su nedavno postali nezaposleni. Uglavnom se radi o fizičkim radnicima i nadničarima kojima je promjena posla, pogotovo u razdoblju krize, bila česta pojava.

Jugoslaviji, dok ih je 1933. čak 309 000¹⁴¹. Navedenim brojkama nisu pribrojeni oni koji su se bavili poljoprivredom u nedostatku boljeg posla, tako da je prave razmjere nezaposlenosti jako teško odrediti. Broj nezaposlenih je također bio uvjetovan velikim priljevom iz sela u grad tijekom zimskih mjeseci, kada se dio seljaštva prijavljivao kao nezaposleni radnici u svrhu dobivanja raznih socijalnih povlastica. Stvaran broj nezaposlenih bio je zbog toga nešto manji od podataka koje iznosi Mirković.

Gospodarska kriza je rezultirala i zanimljivim migracijskim tokovima u Hrvatskoj. Gubitak radnih mjesta u gradovima je prouzrokovao povratak ljudi na selo¹⁴², što se odnosi na gradove u Hrvatskoj, ali i inozemstvu. Premda je i dalje određen broj ljudi odlazio u inozemstvo u potrazi za poslom (broj se bitno smanjio), zamjetan je i povratak jednog djela ljudi iz inozemstva¹⁴³, što je pogoršalo problem agrarne prenapučenosti i nedostatka posla koja je bila problem na selu u čitavom međuratnom razdoblju. Demografski rast bio je puno veći nego gospodarski rast, odnosno stvaranje radnih mjesta, što je onemogućavalo odljev viška radne snage sa sela u grad. Maticka navodi podatak o otpuštanjima u okolini grada Splita 1931., gdje navodi da je bez posla ostalo oko 1000 radnika u industriji cementa, 300 u šumarstvu, 300 u rudarstvu, 500 u lukama i oko 400 u građevinarstvu¹⁴⁴. Diljem Hrvatske otpušteni su radnici u industrijskim granama koje nisu zahtijevale posebna znanja ili vještine. Upravo ovo su bile grane koje su zapošljavale nekvalificirane radnike, odnosno seljaštvo. Kriza u tim industrijskim granama praktički je onemogućila pronalazak posla za nekvalificiranu radnu snagu. Godine 1931. samo je u Savskoj Banovini otpušteno oko 25 000 radnika¹⁴⁵, od čega su većina bili seljaci nadničari. Otpuštanja su gotovo prestala sljedećih godina i situacija se donekle stabilizirala za one koji su uspjeli zadržati posao.

Porezi i davanja za vrijeme krize nešto su smanjeni kako bi se odrazili na nestašicu novca koja je bila prisutna u društvu. Ipak, čak i taj umanjeni porez bio je problematičan za velik broj seljaka koji se morao zaduživati ili rasprodavati stoku i druge vrijednosti kako bi se uopće platila zemljarina. Upravo će porezi i trošarine biti najveći uteg koji će onemogućavati oporavak gospodarstva. Dodatna otežana okolnost pojavila se u vidu tzv. „škara cijena“¹⁴⁶ industrijskih proizvoda. Primjerice, pad cijena poljoprivrednih proizvoda od 1926. do 1931. je bio oko 43%, dok je pad cijena industrijskih proizvoda bio nešto više od 29%¹⁴⁷. Pošto je dio industrijskih proizvoda (mineralna gnojiva, alat, petrolej...) bio neophodan za funkcioniranje seljačkog gospodarstva, ovu razliku u cijeni morao je platiti seljak.

Svi navedeni otežavajući faktori rezultirali su masovnim zaduživanjem seljaka tijekom krize, što će ostati ključan problem hrvatskog sela sve do izbijanja Drugog svjetskog rata. Maticka navodi da je prosječno 40,44% seljačkih gospodarstava u Dalmaciji bilo zaduženo, dok ih je u Slavoniji bilo 27,7%, a u sjevernoj Hrvatskoj 37,98%, odnosno ukupno 38,93% seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj je bilo zaduženo¹⁴⁸. Premda je nužno napomenuti da je dio tih dugova nastao ranih 20-ih godina ili

¹⁴¹ Ibidem. Str. 58

¹⁴² U zimskim mjesecima je bila prisutna jedna ekonomska migracija u gradove, gdje je dio siromašnih ljudi sa sela odlazio prositi ili koristiti u socijalnoj pomoći. O ovoj pojavi će biti više govora u kasnijem poglavlju.

¹⁴³ Maticka, M: *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, str. 320

¹⁴⁴ Ibidem. str. 320.

¹⁴⁵ Ibidem. str. 324

¹⁴⁶ Tijekom krize došlo je do puno većeg pada cijena poljoprivrednih proizvoda nego pada cijena industrijskih proizvoda, taj efekt se naziva škare cijena.

¹⁴⁷ Maticka, M: *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol.8 No. 1 Svibanj 1976., Zagreb, str. 333

¹⁴⁸ Ibidem. str.339.

neposredno poslije Prvog svjetskog rata, zaduživanja se ipak za vrijeme krize eksponencijalno povećavaju, o čemu će više govora biti u središnjem dijelu ovog rada.

Industrija u Hrvatskoj krizu je dočekala sa sličnim problemima kao i industrija u razvijenim zemljama. Smanjenje ulaganja u kombinaciji sa smanjenom kupovnom moći građana rezultirala su, također zbog otežanog izvoza, padom industrijske proizvodnje i otpuštanjima radnika. Kriza u industriji započinje 1930. godine zbog nemogućnosti prodaje proizvoda u zemlji i zbog otežanog izvoza. Zbog povećanih tarifa i carina dio proizvoda uopće nije bio isplativ za izvoz (nitko ih nije bio spreman platiti). Godine 1931. kriza u industriji se intenzivira nakon što je zbog pada kupovne moći seljaštva pala prodaja namirnica šire potrošnje (hrana, petrolej, alkoholna pića...), a pao je i izvoz drveta za gotovo 50%¹⁴⁹. Situacija u industriji je bila najteža 1932. godine, kada je zabilježeno oko 100 000 nezaposlenih radnika (ne brojeći nekvalificirane radnike) te je proizvodnja gotovo svih proizvoda smanjena¹⁵⁰. Industrija šire potrošnje je patila zbog pada kupovne moći stanovništva, dok je industrija orijentirana izvozu patila zbog opće ekonomske politike u Europi koja je otežavala izvoz i uvoz robe. Spomenute škarje cijena postavile su industriju orijentiranu prema unutarnjem tržištu u nešto povoljniji položaj, s obzirom da je riječ bila o proizvodima nužnima za svakodnevni život poput obuće, odjeće, prehrambenih proizvoda itd. Kriza je bila osjetna u industriji, ali je za razliku od poljoprivrede već 1935. godine pokazala tendenciju značajnog rasta koji je nastavljen sve do izbijanja rata u Jugoslaviji, dok je poljoprivreda, unatoč stabilizaciji nakon 1935. godine, ostala problematični aspekt jugoslavenskog te ujedno i hrvatskog gospodarstva sve do sloma Kraljevine Jugoslavije.

¹⁴⁹ Ibidem. Str 89.

¹⁵⁰ Ibidem. Str. 91.

7. Slavonija

Kasne 20-e godine koje su prethodile Velikoj gospodarskoj krizi bile su obilježene intenzivnom agrarnom krizom u Hrvatskoj. Agrarna kriza pokrenula je stoga određene trendove poput seljačkog zaduživanja usred pada životnog standarda na selu koji se samo intenzivirao pojavom opće gospodarske krize.

Unatoč teškoj prehrambenoj situaciji u zimi 1929. i agrarnoj krizi, Slavonija i grad Osijek bilježe gospodarski rast dvadesetih godina. Primjerice, 1928. godine u Osijeku je povećana potrošnja hrane za oko 10%, što se odnosi na žito ali i na meso, dok je potrošnja piva i vina također porasla, a potrošnja rakije se čak utrostručila¹⁵¹. Ovaj porast djelomično se može objasniti porastom životnog standarda, ali i priljevom seoskog stanovništva u Osijek. Građevna djelatnost Osijeka u dvadesetim godinama bila je znatna te je tako od 1918. do 1928. u Osijeku izgrađeno 2309 građevinskih objekata¹⁵². U navedenih deset godina najviše građevinskih objekata je izgrađeno 1927. (400) i 1928. (308). Osijek je prema popisu stanovništva iz 1931. godine brojio gotovo 40 000 stanovnika¹⁵³, što pokazuje da je bio treći najbrojniji grad u Hrvatskoj, odmah iza Splita i Zagreba.

Zima 1928./1929. bila je izrazito teška kad su u pitanju gospodarski i socijalni problemi, osobito pitanje prehrane stanovništva. Ljetina 1928. je drastično podbacila u odnosu na ranije godine zbog velikih suša u kolovozu. Loša ljetina rezultirala je različitim ekonomskim problemima diljem Hrvatske, posebice na selu. Žetva 1928. godine bila je veliki ekonomski udarac za seljaštvo u Hrvatskoj, a nedostatak hrane predstavljao je zaseban humanitarni i društveni problem. Nedostatak hrane uzrokovao je glad i teško siromaštvo u nekim kotarevima, napose u pasivnim krajevima koji čak za vrijeme rodnih godina nisu proizvodili dovoljno hrane za vlastite potrebe. Teška situacija dodatno je pogoršana rekordno hladnom zimom koja je prema nekim izvještajima bila najhladnija u zadnjih 30 godina. Temperatura je redovito dosezala -25 pa čak i -30 stupnjeva, što je rezultiralo zaleđivanjem velikih rijeka poput Save. Osim pasivnih krajeva, loša ljetina rezultirala je siromaštvom i u plodnim predjelima istočne Hrvatske. Situacija je bila posebice teška u Podravini, gdje su seljaci u jesen 1928. godine prodali žito koje im je nužno trebalo za prehranu, a zbog teške zime nisu imali žita za vlastite potrebe. Žita za osobne potrebe bilo je malo, a zbog velike hladnoće je ono ponestalo već početkom siječnja 1929. godine. Glad je prisiljavala seljake u Podravini da se zadužuju radi kupnje hrane, a zbog manjka žita i krmiva, cijene su bile puno više nego one po kojima ih je seljak prodao u jesen¹⁵⁴. Veliki problem diljem zemlje, ne samo u Podravini, bio je i nedostatak ogrjevnog drveta. Trgovci su zbog velike potrebe drastično dizali cijene tako da je sredinom veljače predsjednik vlade general Petar Živković donio odredbu kojom se zabranjuje špekulacija¹⁵⁵ s cijenama drveta¹⁵⁶ koja nije imala bitnog utjecaja na situaciju na selu gdje nije bilo novca za kupovinu ogrjeva, ali je stabiliziralo situaciju u gradovima.

¹⁵¹ Koliko se popilo i pojelo prošle godine u Osijeku, Hrvatski list, 12. veljače 1929.

¹⁵² U Osijeku je u posljednjih 10 godina sagrađeno 2309 građevnih objekata, Hrvatski list, 31. ožujak 1929.

¹⁵³ Hrvatski list, 16. travnja 1932.

¹⁵⁴ Teške prehrambene prilike u Podravini, Hrvatski list, 3. siječanj 1929.

¹⁵⁵ Špekulacija je čest termin koji se spominje u gospodarstvu tog vremena. Odnosi se na manipuliranje cijenama ovisno o situaciji. Npr. dizanje cijene drveta prilikom velikih hladnoća ili podizanja cijena žita u pasivnim krajevima itd. Također se odnosi na preprodavanje u svrhu dodatne zarade i slično.

¹⁵⁶ Zakonske mjere protiv dizanja cijena, Hrvatski list, 16. veljače 1929.

Problemi uzrokovani lošom žetvom manifestirali su se diljem zemlje te se tako glad javlja i u Hercegovini, Dalmaciji i dijelovima Like. U ličkoj općini Zavalje situacija je možda bila najteža. Ondje je zbog hladnoće, oskudice hrane i blokiranih prometnica zbog snježnog nevremena umrlo 25 ljudi usred epidemije koja je uzrokovana teškom životnom situacijom¹⁵⁷. Općina Zavalje bila je odsječena od svijeta punih 14 dana, ali je i nakon toga par tjedana bila odsječena od cestovnog prometa. Veliki nanosi snijega uzrokovali su urušavanje krovova na više kuća i štala što je pogodovalo širenju epidemije zato što je više obitelji moralo obitavati u istim kućama. Situacija u Slavoniji ipak nije bila toliko dramatična. Loša ljetina, u kombinaciji s teškom zimom, je rezultirala velikim seljačkim zaduživanjem koje je postalo nesavladiv problem za mnoga seljačka gospodarstva pojavom velike gospodarske krize. Stoga je moguće zaključiti kako je poljoprivredna i gospodarska situacija (loša žetva 1928. i jaka zima 1928./1929.) bila uvod u Veliku gospodarsku krizu u Slavoniji, ali i cijeloj Hrvatskoj.

Grad: Nezaposlenost, siromaštvo i bijeda

Krajem 1929. godine i početkom 1930. godine kriza koja je već aktualna u svijetu još uvijek zaobilazi Hrvatsku. Štoviše, diljem zemlje su prisutni neki indikatori gospodarskog rasta i razvoja (u određenim granama privrede). Primjerice, u proljeće 1930. godine započela je izgradnja tri nove tvornice u Vukovaru (Müller tvornica pokrivača i frotira i još dvije tvornice), a iste godine s radom je započela tvornica Ligis-Liga također u Vukovaru (bezalkoholna pića). U Vinkovcima su braća Marton započela s izgradnjom najveće tvornice kože u Jugoslaviji¹⁵⁸ uz rijeku Bosut, što pokazuje da sistemske krize u Hrvatskoj još uvijek nema. Zbog rekordne ljetine 1929. godine u kombinaciji s obilnim stranim ulaganjima u industriju, gospodarska kriza u Hrvatskoj je odgođena. Unatoč spomenutoj odgodi, gospodarska kriza će se u Hrvatskoj manifestirati već krajem 1930. godine te će njezin utjecaj na stanovništvo biti primjetan u svim slojevima društva.

Krajem 1930. godine industrija u Hrvatskoj dolazi u tešku poziciju i radništvo je počelo osjećati utjecaj krize na svakodnevnom životu. Ipak, već u tadašnjem tisku se pravilno uočilo da je izvorište gospodarske krize na selu. Hrvatska je kao agrarna zemlja u kojoj je poljoprivredno gospodarstvo ocrtavalo pravac razvoja, ili recesije, čitavog ekonomskog sustava.¹⁵⁹ U istom broju, u članku koji govori o mlinarskoj industriji, se također navodi da je izvorište krize u poljoprivredi (što je očigledno u slučaju mlinova koji prerađuju žito) te da osnovica zdrave poljoprivrede u zemlji može biti samo materijalno stabilan seljak, dok je siromašan seljak neizbježan uvod u krizu¹⁶⁰. Hrvatski seljak se svakako mora smatrati najvažnijim (i najbrojnijim) gospodarskim faktorom Hrvatske, zbog čega je na ovim prostorima agrarna kriza bila uvod i podloga opće gospodarske krize. Seljaštvo je bilo opterećeno velikim porezima i nametima zbog čega se javlja fenomen seljačkog zaduživanja. Kada je zbog globalne agrarne krize pala cijena poljoprivrednim proizvodima, seljaštvo je zapalo u još veće gospodarske probleme koji su samo intenzivirani pojavom gospodarske krize. Jednostavno rečeno,

¹⁵⁷ U ličkoj općini Zavalje 25 smrtnih slučajeva od gladi, Hrvatski list, 1. ožujak 1929.

¹⁵⁸ U Vinkovcima se gradi najveća tvornica kože u Jugoslaviji, Hrvatski list, 3. kolovoz 1930.

¹⁵⁹ Kakvo je stanje naše domaće industrije, Hrvatski list, 25. prosinac 1930.

¹⁶⁰ Mlinska se industrija nalazi pred slomom, Hrvatski list, 25. prosinac 1930.

zbog velikih poreza i nameta te niskih cijena poljoprivrednih proizvoda, seljak nije bio sposoban djelovati kao ekonomski čimbenik i kao takav pogoniti gospodarstvo grada (obrte, trgovine i tvornice).

U industrijskom kontekstu, to je prije svega utjecalo na onu industriju koja je proizvodila robu široke potrošnje, poput već spomenute mlinarske industrije. Gospodarska kriza U Slavoniji najprije se osjetila u pivarskoj industriji, industriji kože, industriji žigica, ciglarstvu, a također je drastično pala prodaja i proizvodnja sapuna i drugih higijenskih potrepština. Ušteda na higijenskim potrepštinama jedan je od glavnih uzroka raširene epidemije tuberkuloze u Hrvatskoj, o čemu će biti više govora u poglavlju o Zagrebu gdje je tuberkuloza stvarala ogromne zdravstvene probleme. Kriza zahvaća i glavnu Hrvatsku (i Jugoslavensku) izveznu granu: drvenu industriju, čiji pad je rezultat krize u Europi te su tako tvornice namještaja u Jugoslaviji smanjile svoju proizvodnju za oko 40%¹⁶¹. Dobar dio drveta crpio se iz šuma diljem Slavonije te je jasno kako je navedeno opadanje proizvodnje utjecalo na radnike u šumarskoj i drvenoj industriji. Riječ je o radnicima iz Slavonije, ali i znatnom broju radnika iz pasivnih krajeva koji su odlazili u slavonske šume na sezonski rad.

U zimi 1930./1931. gospodarska kriza po prvi put počinje uzrokovati socijalnu krizu. Prvi simptom socijalne krize javlja se u vidu problema nezaposlenosti. Tako je već u početku 1931. otvoren prvi azil i kupaonica za nezaposlene radnike u Osijeku koji su bili u sklopu postojeće pučke kuhinje. Otvorenju spomenute pučke kuhinje nazočio je i gradonačelnik Osijeka što pokazuje uključenost gradskih institucija u rješavanje socijalnih problema¹⁶². Broj nezaposlenih ipak je nadilazio kapacitete ove skromne kuhinje, pogotovo po zimi, kada je broj potencijalnih korisnika daleko nadilazio kapacitete ove kuhinje¹⁶³. Veći dio radnika koji je sačuvao posao je bio suočen sa smanjenim primanjima. Reducirane plaće najviše su utjecale na siromašne radnike, posebice nekvalificirano radništvo, odnosno seljake nadničare, koji su najčešće živjeli po gradskoj periferiji u vrlo lošim higijenskim i stambenim uvjetima. Osječki Hrvatski list daje opis životnih uvjeta tog društvenog sloja na gradskoj periferiji:

„...stanovi su tih radnika nehigijenski građeni, a sastoje se obično od jedne manje sobe s kuhinjom, u kojoj mora naći mjesta obitelj od 5 do 8 članova. U mnogim slučajevima odigrava se sav obiteljski život u jednoj prostoriji, koja je ujedno kuhinja, smočnica i podrum. Zahoda ima premalo i ne drže se u čistoći. Spojnih puteva od stambenih objekata do štale nema, pa se gazi blato. Posebnih smetlišta također nema. Bunari su na dermu, a okolina je zbog napajanja stoke izrovana i kaljužasta. Poda u sobama nema, a i peći su dosta primitivne i dime se...”¹⁶⁴

Ovaj izvještaj povjerenika iz Zdravstvenog odsjeka u Osijeku govori o gradskoj periferiji Osijeka. Stanje u okolnim selima moglo je biti samo gore. Problem sela je, uz gore navedene probleme, bio i u nedostatku sanitarnih čvorova u sklopu kuća te općoj nečistoći dvorišta koja su često sadržavala đubrišta blizu životnog prostora ili bunara. Same kuće gotovo su isključivo imale zemljane podove, a nedostatak prozora onemogućavao je prozračivanje i isušivanje kuća zbog čega su bolesti respiratornog sustava bile relativno česte. Problem sela bio je i u zajedničkim dobrima poput odvodnih kanala i napajališta stoke koji su često bili neodržavani zbog čega su i oni bili rasadnici raznih bolesti. Ovaj kraj ipak se izdvaja od pasivnih krajeva južne Hrvatske (Dalmacije) po pitanju

¹⁶¹ Hrvatski list, 25. prosinac 1930.

¹⁶² Uredjenje azila i kupaonice za nezaposlene radnike u Osijeku, Hrvatski list. 11. siječanj 1931.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ U kakvim higijenskim prilikama žive seljaci i poljoprivredni radnici u okolici Osijeka, Hrvatski list, 21. siječanj 1931.

adekvatne ishrane. Uslijed pada cijena poljoprivrednih proizvoda čak su i najsiromašniji slojevi sebi mogli priuštiti dovoljno hrane u plodnoj Slavoniji. Tako je siromašno stanovništvo gradske periferije i slavonskih sela imalo pristup dovoljnoj količini hrane. Navedeni krajevi bili su suočeni s gladi jedino za onih godina kada su bile prisutne velike elemenatarne nepogode zbog kojih bi nastradala ljetina nekog kraja. Zbog toga se mora zaključiti; da je unatoč lošim higijenskim, stambenim i financijskim uvjetima ovog kraja, život u Slavoniji za vrijeme gospodarske krize znatno lakši nego život u pasivnim krajevima Dalmacije¹⁶⁵.

Dolaskom jeseni 1931. godine u cijeloj zemlji postaje vidljivo da će gospodarska kriza biti dugotrajna i teška te da je potrebno povući određene teške poteze kako bi se gospodarstvo stabiliziralo. U listopadu je uslijedilo smanjenje plaća svih državnih službenika za oko 6%¹⁶⁶ te smanjenje mirovina za 3% do 5%¹⁶⁷, ovisno o visini mirovine. Smanjenje plaća službenicima i smanjenje mirovina koje su uglavnom i bile službeničke ili vojne nije bio velik materijalni izdatak, uzevši u obzir da su zapravo ti slojevi društva uživali najveći životni standard u Kraljevini Jugoslaviji. Službeničke plaće su i nakon redukcije omogućavale životni standard koji je bio mnogo veći od životnog standarda seljaštva i radništva. Drugi val redukcije plaća službenicima uslijedio je u listopadu 1931. godine. Već je krajem 1931. godine proglašeno da se činovnicima I, II i III kategorije reduciraju beriva za studeni i prosinac 1931. godine za 10%, a od 1. siječnja 1931. godine za daljnjih 5% dakle za ukupno 15%¹⁶⁸. Službenicima IV i V kategorije su smanjene plaće za 10%, dok se umirovljenicima smanjuju mirovine za dodatnih 6%, počevši od 1. siječnja 1932. godine. Redukcije plaća službenicima i mirovina donesene su na razini države te su tako jednako utjecali na sve hrvatske gradove i regije.

Štednju su osjetile i lokalne vlasti diljem zemlje. U Osijeku je, primjerice, odgođeno izvođenje svih gradskih investicijskih radova, osim izgradnje dijela gradskog vodovoda, zbog štednje¹⁶⁹. Opća državna politika je nametala politiku štednje svim jedinicama lokalne uprave. Tako je izdana naredba svim općinama o njihovim proračunima za 1932. godinu u kojima se nalaže smanjenje proračunskih troškova u odnosu na prošlogodišnje. Zabranjeno je isplaćivati bilo kakve dodatke na plaću, pa čak je zabranjeno plaćanje prekovremenog rada¹⁷⁰. U tom duhu donesen je i proračun grada Osijeka za 1932. koji je „sastavljen u znaku opće štednje“¹⁷¹. Slična situacija je bila i u drugim slavonskim gradovima, Vinkovcima, Slavonskom Brodu i Vukovaru te drugim, manjim gradovima.

Krizu u gradovima krajem 1931. godine se moguće je prema intenzitetu usporediti s gospodarskom krizom na selu, što je potaknulo neke poteze na državnoj razini u svrhu amortiziranja utjecaja gospodarske krize. Zanimljiv je apel Međudruštvenog odbora za pripomoć bijednima koji moli za pomoć siromašnom građanstvu, ali i rezimira utjecaj gospodarske krize na Osijek ali i slavonske gradove općenito:

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Plaće nisu smanjene jednako svim službenicima. Državni službenici tj. činovnici su bili podijeljeni u 10 razreda i ovisno o tome im je smanjena plaća, Primjerice prve tri kategorije je smanjenje plaće iznosilo od 3-4% dok je najvišim razredima iznosili do 10%.

¹⁶⁷ Redukcija plaća državnih službenika. Hrvatski list, 23. rujan 1931.

¹⁶⁸ Hrvatski list, 31. listopada 1931.

¹⁶⁹ Odgođeno izvođenje nekih gradskih investicionih radnji zbog štednje, Hrvatski list, 31. listopad 1931.

¹⁷⁰ Naredba o redukciji u novim općinskim sudovima, Hrvatski list, 21. studenoga 1931.

¹⁷¹ Hrvatski list, 29. studenoga 1931.

„Opća privredna kriza zahvatila je i naš grad, pa danomice raste nezaposlenost, koja onemogućuje baš najsiromašnijem dijelu naših sugrađana, da radom svojih ruku zasluži onoliko, koliko mu je potrebno za najskromniji život. Zima, to najgore godišnje doba za sve bijedne, već je pred vratima. Socijalna bijeda je velika. Oni naši sugrađani, koji već mjesecima, a neki već dvije do tri godine žive najbijeđenijim životom, nijesu krivi za ovu svoju bijedu, jer uslijed općih teških prilika ne mogu naći zarade...Primiče se zima, a mnogi naši sugrađani nemaju čime stan platiti, ni sredstava, da se prehrane i obuku. Mnogi su od njih i sa porodicom, sa sitnom dječicom, kojoj ne mogu kupiti ni komad suha kruha. Da prose? Preponosni su. Da krađu? Prepošteni su. Spremni su da rade ali rada nema...U tu smo svrhu odlučili osnovati javne kuhinje u kojima će se preko zime dijeliti neimućnim zaposlenim i njihovim porodicama topla hrana.“¹⁷²

U ovom prikazu vidljivo je nekoliko ključnih elemenata gospodarske krize. Vidljivo je da se ona prvenstveno manifestirala kao kroničan nedostatak novca u društvu te je potom tek posredno navedeni nedostatak novca u društvu bio pokretač raznih gospodarskih i društvenih problema. Vidljivo je i pogoršanje životnih uvjeta tijekom zime kada su društveni problemi redovito dosegli svoj vrhunac. Također je u tekstu uočljiv i početak pokretanja privatnih inicijativa koje su svojim dobrotvornim radom znatno olakšale brojne društvene probleme u hrvatskim gradovima i selima.

Krajem 1931. godine, siromašno i nezaposleno radništvo i njihove obitelji postaju zasebna socijalna kategorija. U prosincu 1931. je bilo oko 500 nezaposlenih radnika na Burzi rada u Osijeku¹⁷³, ali se navedena brojka mora uzeti s određenom rezervom. Naime, određen broj seljaka je tijekom zimskih mjeseci odlazio u gradove i pokušao se registrirati kao nezaposleno radništvo radi uživanja socijalnih prava. Teško je točno odrediti koliki je omjer ovih „lažnih“ radnika bio, ali su bili prisutni u svim gradovima, posebice u Zagrebu. Najbolji pokazatelj tog fenomena je porast registriranih nezaposlenih radnika u Osijeku na 1080 do kraja godine¹⁷⁴. Dio od tog broja sigurno otpada na građevinske radnike koji su bili nezaposleni zbog obustave građevinskih radova po zimi, ali je nemoguće prihvatiti da je Osijek imao 500 građevinarskih radnika, stoga se mora zaključiti da dio od tog broja otpada na pridošlice sa sela. Gradska općina je održala konferenciju za pomoć nezaposlenom radništvu u Osijeku s ciljem pomoći toj društvenoj kategoriji te je na dobrotvornoj večeri prikupljeno 26 000 dinara pomoći, a do kraja prosinca taj će broj iznositi oko 200 000 dinara pomoći¹⁷⁵. Krajem 1931. godine ovakve su akcije pokrenute i u Vukovaru, Valpovu, Vinkovcima i drugim gradovima. U zasebnom poglavlju biti će obrađeni socijalni programi i humanitarne akcije u Slavoniji, gdje će se konkretno govoriti o pomoći najsiromašnijem sloju društva.

Broj nezaposlenih radnika u ovom razdoblju umjetno je povećan zbog velikog udjela seljačkog stanovništva u radnim strukturama gradova. Pokušaj najamnih radnika sa sela da se registriraju kao nezaposleni radnici bio je veliki problem tijekom gospodarske krize. Riječ je o stanovništvu koje nije radnik u punom smislu, već je par mjeseci godišnje radilo pomoćne poslove u industriji ili na javnim i građevinskim radovima. Navedeno stanovništvo se prijavljivalo u gradove kao nezaposleno radništvo radi stjecanja socijalne pomoći ili prehrane u pučkim kuhinjama. Ovaj fenomen, koji je prisutan u svim većim gradovima Hrvatske za vrijeme gospodarske krize, teško je kvantificirati pa se tako ne može precizno odrediti o kojem broju je riječ. Prema proučenim podacima može se konzervativno

¹⁷² Prehranimo naše bijedne, Hrvatski list, 8. prosinac 1931.

¹⁷³ Oko 500 nezaposlenih radnika na Burzi rada, Hrvatski list, 23. prosinac 1931.

¹⁷⁴ Hrvatski list, 30. prosinac 1931.

¹⁷⁵ Hrvatski list, 25. prosinac 1931.

interpretirati da je od ukupnog broja nezaposlenih u većim gradovima oko 20% otpadalo na seljaštvo koje se predstavljalo kao nezaposleno radništvo. Ovaj je broj bio nešto veći u Zagrebu, gdje je priljev stanovništva radi gospodarske krize bio najveći. Zbog opterećenosti gradova socijalnim zbrinjavanjem, ali i pokušaja prijave od strane nekih seljaka, ovaj se problem neće riješiti tijekom trajanja krize.

Situacija u drugim slavonskim gradovima nije bila bitno bolja. U gradovima koji su najviše ovisili o industriji (Vukovar i Brod) situacija s nezaposlenim radništvom bila je još teža. Početkom travnja Batina je tvornica obuće u Vukovaru zaposlila dodatnih 100 radnika¹⁷⁶, ali je ona bila među rijetkim iznimkama. Češća pojava su bila otpuštanja i redukcija proizvodnje. Gospodarska kriza je teško pogodila i manja mjesta, poput općine Đurđenovac, gdje je pad industrijske proizvodnje uzrokovao velike teškoće u svim društvenim strukturama spomenute općine. Ondje je mala tvornica bačava obustavila proizvodnju te je otpušteno svih 25 radnika koji su mahom bili sa sela, čime se nastavlja nizati broj nezaposlenih radnika u toj industrijskoj općini čiji su radnici postali ovisni o potporama s Burze rada¹⁷⁷.

Navedeni primjer pokazuje kako je gospodarska kriza počela utjecati na kompletan gospodarski sustav zemlje i da su sve grane pogođene. Kriza nije utjecala samo na velike gradove i važna industrijska središta već na ukupno gospodarstvo zemlje, što se vidi na primjeru općine Đurđenovac. Zbog niza ovakvih primjera 1932. godinu možemo uzeti kao razdoblje kada je gospodarska kriza bila na svom zenitu u Hrvatskoj te je time počela bitno narušavati gospodarske i društvene strukture u zemlji.

Jednim od indikatora opće recesije u društvu pokazao se na primjeru građevinarske struke, pošto su građevinski radovi direktno povezani s financijskim stanjem u društvu i državi. Na ljeto 1932. godine u Osijeku je bio nezaposlen velik broj građevinskih radnika, premda je građevinska sezona trebala biti u punom jeku. Spomenuto radništvo bilo je posebno osjetljivo, s obzirom da je velik dio tih radnika i prije krize bio nezaposlen po zimi zbog obustave građevinskih radova. Kriza je dodatno pojačana priljevom seoskog stanovništva u gradove koje je radilo za puno manje novca od kvalificiranih građevinskih radnika. U Osijeku je tada bilo oko 70 nezaposlenih zidara koji nisu mogli raditi jer su nekvalificirani radnici sa sela su bili radili ispod cijene nadnice¹⁷⁸. Svi slojevi društva, posebice sezonski i najamni radnici, bili su jedinstveni u potrebi da putem ljetnih radova osiguraju osnovne potrepštine za zimu. Mnogi od njih, kao i njihove obitelji, će ponovno dolaskom zime ovisiti o pučkim kuhinjama i dobrotvornim akcijama.

Opća kriza je tijekom 1932. godine zahvatila i obrte u Slavoniji, koji su zbog proizvodnje robe široke potrošnje do sada djelomično odoljevali krizi. Uz mesarski obrt o kojemu će biti riječ kasnije, kriza je počela zahvaćati i opančarski i obrt. Opančarski obrt bio je usko vezan za poljoprivredno stanje, s obzirom da mu je najveći broj mušterija bio baziran na selu. Seljaštvo je štedjelo na obući, a zbog škara cijena je postala problematična i cijena kože. Primjerice seljak prodaje sirovu kožu za 3 dinara po kilogramu, dok opančar kupuje obrađenu kožu za 60-70 dinara po kilogramu¹⁷⁹. Slična situacija događala se i u postolarskom obrtu, koji je postradao jednako kao i opančarski obrt¹⁸⁰. Općenito govoreći, svi obrti koji su ovisili o proizvodnji i prodaji robe široke potrošnje su bili direktno vezani za

¹⁷⁶ Batina tvornica u Vukovaru, Hrvatski list, 28. travanj 1932.

¹⁷⁷ Tvornice u Đurđencu reduciraju posao i radnu snagu, Hrvatski list, 11. kolovoz 1932.

¹⁷⁸ Nezaposlenost među osječkim zidarima, Hrvatski list, 4. listopada 1932.

¹⁷⁹ Kriza opančarskog obrta, Hrvatski list, 14. prosinca 1932.

¹⁸⁰ Kriza postolarskog i opančarskog obrta u Županji, Hrvatski list, 28. ožujka 1933.

opće gospodarsko stanje u zemlji, a samim time su bili najviše podložni ekonomskim problemima, jednako kao i najsiromašniji slojevi društva.

Slično je bilo i s industrijom koja je proizvodila robu široke potrošnje. Tako je krajem 1932. tvornica Stock u Požegi koja je proizvodila čokolade i bombone zatvorila svoja vrata nakon 10 godina rada¹⁸¹. Neki radnici tvornice Stock su se udružili te su u Požegi pokrenuli novu tvornicu Požega – Muselin i drugovi koja je proizvodila žestoka pića¹⁸², ali ni ona nije bila dugog vijeka. Tvornica Stock će ponovno pokrenuti proizvodnju početkom 1934. godine, jer je gradska uprava Požege pristala na razne porezne olakšice tvornici¹⁸³, zbog čega je proizvodnja ponovno postala isplativa. Početkom 1933. godine otpušten je i veći broj radnika u vukovarskoj tvornici kudjelje¹⁸⁴.

Slom industrije je očekivano najviše pogodio one gradove koji su u gospodarskom smislu najviše ovisili o industriji. Ovdje je prije svega riječ o Vukovaru, ali ponajviše Slavonskom Brodu gdje je u veljači 1932. godine zabilježeno 2500 nezaposlenih radnika¹⁸⁵, što je bio velik broj s obzirom na činjenicu da je grad brojio oko 14 000 stanovnika. Kada se u obzir uzmu djeca i umirovljenici, moguće je zaključiti kako je oko trećina radno sposobnog stanovništva Slavonskog Broda bilo nezaposleno. U Osijeku je u istom razdoblju bilo 1611 nezaposlenih¹⁸⁶, što je bitno manji broj, iako je Osijek imao više nego dvostruko brojnije stanovništvo (40 000 stanovnika) u tom razdoblju. Broj nezaposlenih u Slavonskom Brodu vjerojatno je i veći, s obzirom da je 1929. u Slavonskom Brodu bilo registrirano preko 5000 radnika u industriji, dok ih je sredinom 1933. godine bilo svega oko 400¹⁸⁷. Ovih 2000 radnika koji nedostaju evidenciji su seljaci, odnosno nekvalificirani radnici koji su se nakon gubitka posla vratili na selo.

Od svih slavonskih gradova Slavonski Brod je trpio najteže posljedice Velike gospodarske krize. Uz već spomenuti gubitak od 4500 radnih mjesta, kao i 2500 stalno nezaposlenih, gospodarstvo Slavonskog Broda nije pokazivalo nikakve znakove stabilizacije. Veliko siromaštvo u Brodu rezultiralo je negativnim zdravstvenim trendovima među siromašnim stanovništvom te se procjenjuje da je povećan broj oboljelih od malokrvnosti i tuberkuloze, a prisutne su i neke opasne bolesti poput tifusa, šarlaha, pa čak i malarije¹⁸⁸. Kao i u svim gradovima, opće gospodarsko stanje grada najjasnije se očituje u građevinskom obrtu. U prvih šest mjeseci 1933. godine u Slavonskom Brodu je sagrađeno svega četiri kuće, što je predstavljalo svu građevinsku djelatnost u gradu, osim manjeg dijela kanalizacije. Zbog navedene situacije su gotovo svi građevinski radnici u Slavonskom Brodu bili nezaposleni¹⁸⁹. Slična situacija bila je i u Đakovu, gdje se građevinska djelatnost¹⁹⁰ također nalazila u velikoj krizi.

Propadanje građevinarske djelatnosti dobar je pokazatelj krize iz dva razloga. Prije svega, građevinarska industrija služila je kao izvor prihoda velikom broju radnika iz grada i sela koji su krizom u toj industriji postali socijalni slučajevi. Također, kriza u ovoj grani privrede najbolje pokazuje da je

¹⁸¹ Stockova tvornica obustavila rad, Hrvatski list, 5. siječanj 1933.

¹⁸² Podizanje nove tvornice u Požegi, Hrvatski list, 8. siječanj 1933.

¹⁸³ Obnova rada u Stockovoj tvornici, Hrvatski list, 1. prosinac 1933.

¹⁸⁴ Vukovarska kudjeljara otpušta radnike, Hrvatski list, 5. siječanj 1933.

¹⁸⁵ 2500 nezaposlenih u Slavonskom Brodu, Hrvatski list, 24. veljače 1933.

¹⁸⁶ Nezaposleno radništvo u gradu, Hrvatski list, 7. lipnja 1933.

¹⁸⁷ Tvornice u Brodu ne rade, Hrvatski list, 2. srpanj 1933.

¹⁸⁸ Slavonski Brod u eri krize, Hrvatski list, 11. siječanj 1934.

¹⁸⁹ Slaba građevna djelatnost u Brodu, Hrvatski list, 8. kolovoz 1933.

¹⁹⁰ Popravak đakovačke katedrale, Hrvatski list, 20. kolovoz 1933.

gospodarskom krizom zaražen čitav sustav te da novca među građanstvom niti među lokalnim vlastima nije bilo.

Tijekom 1934. godine gospodarska kriza ulazi u fazu stagnacije. Najgore razdoblje za gospodarske prilike u Hrvatskoj (1932. i 1933. godina) je prošlo. Zatečeno stanje će se provlačiti, uz vrlo blagi oporavak krajem 30-ih godina, sve do izbijanja rata u Jugoslaviji. Opće siromaštvo na selu, uzrokovano seljačkim zaduženjem i globalnom agrarnom krizom i velika nezaposlenost u gradu ostati će glavna obilježja društvenog tkiva Slavonije u ovom razdoblju.

U Slavoniji je, možda više nego u drugim dijelovima Hrvatske, vidljiva povezanost grada i sela kao međusobno ovisnih ekonomskih čimbenika. Agrarna kriza na selu, koja služi kao uvod u gospodarsku krizu na selu, pacificirala je seljaštvo kao ekonomski čimbenik zbog čega stradaju one grane gospodarstva koje su ekonomski ovisile o seljaštvu poput trgovine, obrta i tvornice robe za široku potrošnju. Direktno stradavaju i nekvalificirani radnici, koji se u doba krize na tržištu rada moraju natjecati sa seljakom koji je spreman raditi za manje nadnice. Industrija koja je ovisila o izvozu stradala je zbog međunarodne politike i sustava carina i tarifa zbog koje je izvoz u brojne zemlje postao neisplativ ili nemoguć. Rezultat kombinacije ovih čimbenika posljedično je morao biti potpuni ekonomski krah gospodarstva gradova u Slavoniji, napose njihovih industrijskih kapaciteta, zbog čega nastaje velik broj nezaposlenog radništva koje živi na rubu siromaštva i koje je potpuno ovisno o državnim i lokalnim socijalnim programima te milostinji humanitarnih udruga. Nezaposleno radništvo tako postaje najbrojnija društvena skupina u slavonskim gradovima u razdoblju gospodarske krize.

Selo

Gospodarske prognoze za 1929. godinu su nakon teške zime bile izrazito povoljne. Štoviše, ljetina u Hrvatskoj bila je rekordna te je djelomično amortizirala gubitke koje je seljaštvo pretrpjelo tijekom prošle godine. Sredinom srpnja Ministarstvo poljoprivrede izdaje izvještaj o stanju usjeva u Kraljevini Jugoslaviji. U izvještaju se navodi da je urod pšenice znatno bolji od prošle godine, dok je ječam solidan, a urod kukuruza je prema procjenama rekordan¹⁹¹. Urod povrća i voća također je okarakteriziran kao vrlo dobar, premda je mjestimice bilo štete od mraza. Situacija na pašnjacima također je bila izvanredna, što je rezultiralo povoljnim stanjem u stočarstvu. Iako su prognoze ministarstva optimistične, rezultati žetve zaista će biti izvanredni, poglavito u plodnoj Slavoniji. Izrazito povoljni klimatski uvjeti u ljeto 1929. godine će žetvu u Hrvatskoj učiniti jednom od najobilnijih u prvoj polovici 20. stoljeća. Urod je bio vrlo dobar i u ostatku Hrvatske tako da je trend seljačkog zaduživanja privremeno obustavljen. Spomenuta obilna žetva je zasigurno jedan od faktora koji je umanjio utjecaj Velike gospodarske krize u Jugoslaviji i Hrvatskoj za jednu godinu. 1929. godine porasle su globalne cijene poljoprivrednih proizvoda, koje su imale tendenciju pada proteklih godina (agrarna kriza) zbog očekivane loše ljetine u Kanadi i SAD¹⁹² kao glavnim proizvođačima i izvoznicima

¹⁹¹ Povoljni izgledi za žetvu u cijeloj državi. Hrvatski list, 17. srpanj 1929.

¹⁹² Poskupljenje žita u Chicagu, Hrvatski list 31. srpanj 1929.

žita, čime je otvoren prostor hrvatskom seljaku za solidni plasman žita na domaćem, ali i europskom tržištu.

Početak 1930. godine, unatoč obilnoj ljetini protekle godine, vidljiv je utjecaj agrarne krize (još uvijek nije riječ o gospodarskoj krizi) na hrvatsko selo. Gradsko stanovništvo i industrijski radnici su još uvijek pošteđeni krize koju već neko vrijeme trpe seljaci. Unatoč solidnom plasmanu poljoprivrednih proizvoda krajem 1929. godine, cijene tih proizvoda, naročito žita, su u zimskim i proljetnim mjesecima 1930. godine bili relativno niski. Navedeni pad cijena osjetili su seljaci, ali i trgovci žitom te obrtnici pa se tako već tada može vidjeti obrazac prelijevanja gospodarske krize iz sela u grad¹⁹³.

Žetva je 1930. godina bila dobra, iako ni približno kao prošle godine. Pad cijena žita se nastavio, tako da je u Osijeku bilo potrebno prodati „...četiri metričke cente¹⁹⁴ da se kupi jedan par opanaka.“. O tzv. „škarama cijena“ još ne možemo govoriti u punom smislu, s obzirom kako još uvijek nije došlo do pada cijena industrijskih proizvoda, ali je pad cijena poljoprivrednih proizvoda bio toliko osjetan da je seljak sve teže mogao priuštiti industrijske i obrtničke proizvode koji su mu nužno trebali. Problem se manifestirao u nemogućnosti da seljak dođe do gotova novca prodajom žita, što je dodatno rušilo cijene ostalih poljoprivrednih proizvoda poput vina, stoke i životinjskih proizvoda.¹⁹⁵ Ovdje su vidljivi začetci vinarske krize koja je otežala gospodarsku krizu velikom broju seljaka. Vinarska kriza bila je izraženiji problem u Dalmaciji te će se stoga o njoj detaljnije govoriti u tom poglavlju, ali je ona pružala ekonomske poteškoće svim seljacima koji su ovisili o vinu kao izvoru prihoda, što je bio mjestimice slučaj u Slavoniji.

Krajem 1930. počinje se lagano uviđati da je gospodarska kriza u Hrvatskoj uvjetovana i povezana s Velikom gospodarskom krizom u svijetu. Nakon tog saznanja uslijedio je zaključak da će se situacija samo pogoršavati te da slijede poteškoće u industriji i obrtima što će se i dogoditi¹⁹⁶. Utjecaj krize se 1930. godine osjetio na jesenskim sajmovima u Slavoniji. Ponuda na sajmovima i vašarima je redovito bila dobra i raznolika, ali je potražnja bila izrazito skromna. Osim trgovaca koji su kupovali žito ispod cijene, kupovale su se samo najnužnije potrepštine. Kako se kriza intenzivirala na sajmove su dolazili prodavači iz sve udaljenijih sela, što je dodatno rušilo cijene žitu, pošto su seljaci bili primorani prodati robu pod bilo koju cijenu.¹⁹⁷ Cijene žita bile su nešto veće u blizini većih gradova. Primjerice na sajmu u Vukovaru je kvintal¹⁹⁸ pšenice prodavan po 135 dinara, dok je u okolici brčkog prodavan za 125 dinara. Zbog ovog fenomena seljaci su često prelazili velike udaljenosti kako bi postigli bolju cijenu za svoje proizvode, ali je veća ponuda nužno rušila cijene na sajmovima oko većih gradova¹⁹⁹. Zbog straha da će cijene nastaviti padati, velik broj seljaka žurno je prodavao svoje proizvode, a pri tome su često obilazili velik broj sajмова prije nego bi uspjeli prodati žito. Zbog velikog broja seljaka koji su prodavali svoje proizvode na istim sajmovima, cijena proizvoda je morala pasti. Pred jesensku sjetvu, među slavonskim seljaštvom je zavladao očaj. Mnogi seljaci imali su poteškoće pri nabavci materijala i sjemena potrebnog za jesensku sjetvu te su bili primorani okrenuti se zaduživanju i

¹⁹³ O privrednoj krizi i njezinom pobijanju, Hrvatski list, 2. ožujak 1930.

¹⁹⁴ Centa je starinska mjera za težinu a odgovara 100 funti, odnosno oko 56 kg.

¹⁹⁵ Gospodarske prilike u Trnavi, Hrvatski list, 9. listopada 1930.

¹⁹⁶ Hrvatski list, 9. listopad 1930.

¹⁹⁷ Godišnji vašar u Nijemcima, Hrvatski list, 14. listopad 1930.

¹⁹⁸ Mjerna jedinica kvintal se označavala s malim slovom „q“ a iznosila je 100 kg. Drugi naziv je i metrička centa (metarcent).

¹⁹⁹ Slaba cijena pšenici i kukuruzu, Hrvatski list, 9. listopad 1930.

radikalnoj štednji.²⁰⁰ U Šidu je, primjerice, već krajem 1930. godine došlo do krize trgovine zato što seljaštvo kao glavni korisnik trgovina, nije imalo novca ni za osnovne stvari, pošto su poljoprivredni proizvodi toliko jeftini²⁰¹.

Agrarna kriza počela je već utjecati na društvene strukture sela krajem 1930. godine, nakon čega je zamjetan pad broja vjenčanja koji je uzrokovan financijskim poteškoćama. U gradu Otoku, južno od Vinkovaca, na jesen 1930. godine se tako vjenčao samo jedan par, dok je prošle godine u istom razdoblju vjenčano 20 parova²⁰². U tom kraju su raskošna i dugotrajna vjenčanja bila smatrana društvenom normom, tako da se vjenčanje koje nije bilo takvo smatralo sramotom i nosilo je sa sobom društvenu stigmatu. Ljudi su se tako radije odlučili uopće ne ženiti nego ženiti u skromnijim uvjetima.

Neimaština i ekonomske poteškoće na slavonskom selu najbolje se vide iz stanja seljačkih dugova. Usred pada cijena poljoprivrednih proizvoda tijekom 1930. godine je zamjetan porast u zaduživanju seljaka. Primjerice, u Đakovačkoj gruntovnici je samo 1930. godine uknjiženo 11 376 000 dinara novog duga, dok je vraćeno samo 5 010 000 dinara duga²⁰³. Dakle, od ukupnog godišnjeg zaduženja vraćeno je manje od pola. O ovoj problematici pisao je Marijan Matić i ovdje se na konkretnom primjeru vidi kako će se problem seljačkog duga razvijati kroz godine gospodarske krize.

Utjecaj gospodarske krize na svakodnevni život najbolje se može prikazati putem konkretnih primjera ljudi koji su navedene probleme proživjeli. U izvještaju za osječki Hrvatski list neki seljak imenom Stipe rezimira utjecaj krize na vlastito selo u Slavoniji:

„...Mi u selima već odavno štedimo. Ima kuća, u kojima se po nedjelju dana ne izda ama baš nijedan dinar gotovoga novca. Ono malo rakije, što smo jesenas dobili, i od toga nemamo mnogo veselja, jer žene paze na rakiju, da dotraje do Božića...Bravci²⁰⁴ debeli kuljaju po oborima. Nema kupaca. Hrana pala u cijeni, a opanci i druga roba još uvijek na istoj cijeni. Mladež opet traži svoje. Treba se obući i nagizdati. A odakle?... Eto, tako mi proživljavamo krizu i čekamo, kad će poskočiti cijena žitu i marvi.“²⁰⁵

U ovom opisu seoskog života iz navedenog primjera vidimo nekoliko problema o kojima je bilo govora. Nedostatak novca, zbog kojeg seljak ne može prodati svoje proizvode, direktna je posljedica gospodarske krize u čitavoj zemlji. Kao posljedica tog nedostatka novca uslijedio je pad cijena poljoprivrednih proizvoda (u ovom slučaju svinja i žita), što je rezultiralo tzv. škarama-cijena. Situacija je bila slična i oko slavonskog grada Otoka, iz čije su okolice seljaci nosili žito i kukuruz na prodaju u Vinkovce u nadi što lakše prodaje. Na njihovo iznenađenje, proizvode ondje nisu uopće mogli prodati, a kada i jesu, cijene su bile znatno niže od očekivanih. Škare-cijena najbolje pokazuje podatak da je za par opanaka trebalo prodati 100 kg pšenice ili 300 kg kukuruza, dok je prije pojave krize seljak mogao za 300 kg pšenice odjenuti i obuti čitavo kućanstvo²⁰⁶. Zbog zaduživanja bilo je i slučajeva gdje je seljak bio primoran prodavati kuću i imanje na dražbi. Takvi seljaci često su odlazili u gradove kao

²⁰⁰ Jesenska sjetva i poljoprivredna kriza, 15. listopada 1930.

²⁰¹ Gospodarske prilike u Šidu, Hrvatski list, 24. listopada 1930.

²⁰² Ove će jeseni biti slabo svatova, Hrvatski list, 17. listopada 1930.

²⁰³ Zaduhivanje seljaštva, Hrvatski list, 19. listopada 1930.

²⁰⁴ Bravac je jedan od naziva za zrelu, tovu svinju.

²⁰⁵ Kriza na selu, Hrvatski list, 15. studenog 1930.

²⁰⁶ Trgovci uopće ne kupuju žito, Hrvatski list, 5. prosinca 1930.

skitnice ili u potrazi za najamnim radom. Kraj 1930. godine možemo bez sumnje navesti kao razdoblje kada se Velike gospodarska kriza manifestirala u čitavom hrvatskom društvu.

Fenomen *škara cijena* u tadašnjoj se svakodnevici objašnjavao pomoću termina „skupoće“ koji će se koristiti tijekom ovog razdoblja diljem zemlje. Termin se odnosi na cijene za koje se smatralo da ne odgovaraju „poštenoj“, odnosno pojmom se aludira na razliku u cijeni poljoprivrednih i industrijskih te obrtničkih proizvoda. Skupoća je vrlo blizak termin špekulaciji i često se oba termina koriste zajedno. Ovaj fenomen je u kasnijim razdobljima krize rezultirao raznim pokušajima regulacije i sanacije od strane lokalnih, ali i državnih vlasti. Najraniji primjer reguliranja cijena je regulacija cijene kruha, koja je bila prisutna diljem zemlje krajem 1930. godine. Cijene kruha su regulirane od strane lokalnih vlasti²⁰⁷, ali je navedena regulacija potaknuta od strane države. Jedan od prvih spomena fenomena skupoće u sklopu gospodarske krize je bio u Đurđenovcu kada su cijene živežnih namirnica na lokalnoj tržnici bile takve da „...ne odgovaraju reduciranim plaćama tvorničkog radništva.“²⁰⁸ Ova vijest značajna je i zato što se prvi put spominje kriza u industriji u kontekstu reduciranja radničkih plaća. Utjecaj krize na gradove i sada je vidljiv, premda će masovna otpuštanja i daljnja reduciranja plaća tek uslijediti.

Početak 1931. godine dugovi seljaštva su dosegli alarmantne razmjere. Tako je 1930. godine u okolici Našica uknjiženo 20 000 000 dinara duga, dok je vraćeno samo 4 000 000 dinara (dakle, jedna petina), a preneseno je čak 28 000 000 dinara u nekretninama²⁰⁹. Premda se ne navodi koliki je dio od tih 28 000 000 prenesenih nekretnina u svrhu otplate dugova, sam razmjer brojeva govori dovoljno. Gospodarska kriza, najočitija po seljačkom zaduživanju, osjetila se i na društvenim odnosima. Na selu je došlo do povećanog broja samoubojstava i ubojstava, a česti su bili i ekscesi uzrokovani alkoholom. Ovako teška situacija nije bila jedinstvena za Slavoniju. Procijenjeno je da je tadašnji ukupan dug jugoslavenske poljoprivrede bio oko 67 300 000 dolara²¹⁰, odnosno 5.4 dolara (otprilike 300 dinara) po hektaru obradive površine²¹¹. Situacija se odrazila i na državni proračun koji je smanjen za oko 138 milijuna dinara²¹² u svrhu štednje. Uslijedit će i smanjenje plaća državnih službenika, čime će gospodarska kriza zahvatiti svaki segment društva.

Teško stanje sela dodatno je otežano s vinskom krizom, o kojoj će biti više govora u poglavlju koje obuhvaća južnu Hrvatsku tj. Dalmaciju. Ukratko, vinska kriza uzrokovana je postavljanjem izrazito velikih nameta na prodaju vina od strane države i lokalnih vlasti zbog čega se vino nije moglo izvoziti te je postalo skupo za krizom poharano slavonsko selo. Vinska kriza se najsnažnije manifestirala u vinogradarskim krajevima poput Dalmacije, Hercegovine, Iločkog kraja, Erduta, Kutijeva i hrvatskog Zagorja, ali je istu osjetio svaki seljak kojemu je vinogradarstvo i prodaja vina činio udio u gospodarstvu, što je bilo osjetno u nekim selima u okolici Đakova poput Trnava, Mandićevca i Pisaka koji su imali na stotine hektolitara vina u zalihama, ali su ga morali prodavati daleko ispod cijene²¹³, a

²⁰⁷ Regulacije cijena kruha su često bile izigravane diljem zemlje, na razne i često maštovite načine. Pekari su tako često smanjili proizvodnju kruha a povećali proizvodnju peciva, kojima u početku cijena nije bila regulirana. Kasnije su problemu doskočili tako što su proizvodili kruh s lošijim brašnom.

²⁰⁸ Skupoća u Đurđenovcu, Hrvatski list, 3. prosinac 1930.

²⁰⁹ Gospodarska je kriza pogodila osjetljivo i okolicu Našica, Hrvatski list, 30. siječanj 1931.

²¹⁰ Dolar je u tom razdoblju iznosio oko 55 dinara, što znači da je ukupan poljoprivredni dug Jugoslavije u tom trenutku iznosio oko 3 701 500 000 dinara!

²¹¹ Istina o zaduženju naše poljoprivrede, Hrvatski list, 20. veljače 1931.

²¹² Državni proračun za 1931.-32. God. Hrvatski list, 31. ožujak 1931.

²¹³ Velike zalihe starog vina u Đakovštini, Hrvatski list, 14. srpanj 1931.

slično je bilo u okolici Virovitice²¹⁴. Mjestimice se spominje i pad cijene meda (do 8 dinara) zbog čega su seljaci počeli od njega peći rakiju.

Teško gospodarsko stanje tijekom godine pogoršano je vrlo lošom žetvom krajem ljeta 1931. godine, koja i dalje nije bila toliko loša kao ona na ljeto 1928. godine, ali je bila dovoljno loša da neki dijelovi Savske banovine nisu proizveli dovoljno hrane za potrebe kućanstva. Tako je početkom rujna održana konferencija u Ministarstvu poljoprivrede na kojoj su sudjelovali delegati Ministarstva poljoprivrede, Ministarstva pravde i Ministarstva saobraćaja sa izaslanicima Savske, Primorske, Vrbaske i Zetske banovine za koje se prognoziralo da se neće moći samostalno prehraniti te da će im biti potrebna pomoć. Za Savsku banovinu se procjenjivalo da će biti potrebno prehranjivati oko 150 000 ljudi kroz 4 zimska mjeseca za što je trebalo oko 1 550 000 kg kukuruza (7 200 000 dinara) mjesečno²¹⁵. Premda se ne navodi o kojim dijelovima Savske banovine je riječ, moguće je zaključiti kako je riječ o slabije plodnim dijelovima poput Banovine, Korduna, Like i Gorskog Kotara, s obzirom da Hrvatski list u više navrata spominje izvanredan rod voća i povrća u Slavoniji pa je teže zamisliti navedeno područje kao ono kojemu je potrebna pomoć u prehrani.

Konkretna utjecaj gospodarske krize na društveno stanje na selu najbolje se može pokazati na konkretnim primjerima. U selu Voćin mnoge su obitelji radi siromaštva potpuno prestale koristiti petrolejske lampe za rasvjetu i sol za prehranu²¹⁶. Situacija je bila još teža u selu Semeljci u okolici Đakova, u kojem su pojedini seljaci prodavali zemlju kako bi mogli podmiriti dugove ali je nitko nije htio kupiti. Cijena stoke također je drastično pala, ali je nova odluka o mogućnosti prodavanja mesa na kućnom pragu počela pružati nekakav izvor prihoda siromašnim seljacima²¹⁷.

Ovdje se po prvi puta spominje odluka lokalnih vlasti, koja je bila primjenjivana diljem Slavonije, o mogućnosti seljaka da sami kolju stoku i prodaju meso na legalan način. Ova praksa je bila aktualna i u Dalmaciji i ostatku Hrvatske, ali u vrlo ograničenim razmjerima i nigdje tako masovno kao u Slavoniji. Ovaj način direktnog uključivanja seljaka u ekonomiju dočekan je iznimno dobro od strane seljaštva tako da će navedena praksa će u sljedećem razdoblju omogućiti dotok gotovog novca na selo. S druge strane, registrirani mesarski obrti osjetiti će pad prodaje vlastitih proizvoda zbog konkurencije. Oni će u više navrata prosvjedovati protiv ove prakse zato što nisu mogli biti konkurentni sa seljaštvom zbog raznih poreza i nameta koje su morali plaćati.

Kriza na selu intenzivira se na proljeće 1932. godine i upravo iste godine doseže svoj zenit. Zbog loše ljetine 1931. godine i teške zime 1931./1932. selo je nastavilo živjeti u teškim uvjetima. Uvid u stanje najbolje pokazuje apel trgovaca u Srijemu, koji su se sredinom travnja morali natjecati sa seljaštvom oko kupnje pšenice²¹⁸. Seljaci su imali lošu žetvu, a također su prodali velike količine pšenice na jesen radi pokrivanja dugova tako da su sada bili prisiljeni kupovati radi pukog preživljavanja. Radi kupovine relativno skupe prošlogodišnje pšenice seljaštvo je štedjelo na drugim izdacima. Tako je primjerice u Voćinu radi gospodarske krize zatvoreno čak 4 gostionice i jedna trgovina²¹⁹. Nestašica novca bila je takva da je glavno platežno sredstvo u brojnim selima postalo kokošje jaje. Ova naturalna razmjena je funkcionirala među seljacima, ali je kao platežno sredstvo bila vrlo problematična gostioničarima i

²¹⁴ Slabo privredno stanje u virovitičkom kraju, Hrvatski list, 2. kolovoza 1931.

²¹⁵ Akcija za prehranu pasivnih krajeva: konferencija u ministarstvu poljoprivrede.

²¹⁶ Bijeda u okolici Voćina, Hrvatski list, 14. veljače 1932.

²¹⁷ Telići din 4 kg žive vage. Hrvatski list, 20. ožujak 1932.

²¹⁸ Seljaci u Srijemu kupuju – pšenicu, Hrvatski list, 14. travanj 1932.

²¹⁹ U Voćinu se zatvaraju četiri gostionice i jedna trgovina, Hrvatski list, 6. svibanj 1932.

trgovcima zbog čega je i njihov posao počeo patiti. Dodatan problem na selu predstavljale su i sporadične elementarne nepogode. Konkretno 1932. godine veliki dio Posavine doživio je razorne poplave u travnju, a u lipnju je Srijem poharala tuča i oluja²²⁰. U Srijemu su najviše nastradala sela Gibarac, Bečinci i Kukujevac gdje je uništeno 60% usjeva te je zabilježena i velika šteta na kućama. U Šidskom kotaru tuča je napravila oko 6 milijuna dinara štete (sela Šid, Berkasovo, Privina Glava...) ²²¹.

Spomenuto klanje stoke, kao i samostalno prodavanje mes od strane seljaštva aktivno se manifestiralo tijekom proljeća i ljeta 1932. godine. Uz dopuštenje lokalnih vlasti seljaštvo masovno počinje samostalno klati stoku i prodavati meso, što u mnogim selima predstavlja glavni izvor prihoda. Cijene stoke bile su protekle godine izrazito niske tako da je seljaštvo stoku prodavalo samo u najvećim nuždama. Prodajom mesa seljak je mogao dobiti povećati oko 25% po kilogramu i cijenom opet konkurirati mesarima, zbog čega je mogao lagano prodati vlastiti proizvod. Meso se prodavalo na selu i u gradu, gdje je ova praksa dobro dočeka od strane siromašnih slojeva koji su si mogli priuštiti meso po pristupačnim cijenama. Prvi su se protiv ove prakse pobunili mesari iz sela Dalj²²², koji su tvrdili da se ova praksa treba zabraniti pošto seljak ne plaća poreze i namete za obrt koji oni plaćaju, a potom još i prodaju meso ispod cijene, što njima oduzima promet. Navodi se i dodatan problem stanovitih varalica, koji od seljaka kupuju stoku i onda je kolju te preprodaju meso, a da uopće nisu seljaci nego zapravo ne registrirani mesari.

Problem nije bio jednostavan za riješiti lokalnim vlastima. Ova praksa je zaista olakšavala tešku situaciju na selima, ali je isto seljaštvo rušenjem cijena zaista prijetilo registriranim mesarima. Primjerice, u istom razdoblju na tržnicama jedno jaje prodavano je za cijenu od 25 para, litra petroleja 7 dinara, a kilogram soli je bio 2 dinara i 50 para. U takvoj situaciji seljak je prodavao kilogram svježe teletine za 5 dinara, dok je on mesnicama iznosio od 10 do 12 dinara²²³. Cijene mesa dodatno je smanjila i teška poplava u Posavini zbog čega je velik broj tamošnjih seljaka prodavao stoku u besćenje²²⁴. Iz navedenih je razloga porastao broj varalica koji su kupovanu stoku klali lažno se predstavljajući kao seljaci, a potom su meso prodavali bez registriranog obrta. Pojedine općine su počele popuštati pred pritiskom mesara te su pojedinačno počele uvoditi zabranu klanja stoke za seljake. Do sredine 1933. godine ova je praksa bila zabranjena u većem dijelu Slavonije, što je teško pogodilo seljake. U Županji je zabilježen velik bunt seljaštva, tijekom proljeća 1933. radi zabrane ove prakse²²⁵, što ih je teško pogodilo u gospodarskom smislu. Ova praksa nije bila jedinstvena za Slavoniju (bila je vrlo rijetka u Dalmaciji i ostalim predjelima zemlje), ali je u Slavoniji bila najviše izražena. Nakon godinu dana ova će praksa biti zabranjena u većem dijelu Slavonije zbog pritiska obrtnika, ali ona ostaje jedna od najefikasnijih mjera za suzbijanje siromaštva na selu za vrijeme Velike gospodarske krize.

Problem seljačkog dugovanja o kojemu je već bilo govora se intenzivira 1932. godine. Tako je primjerice u prvom polugodištu 1932. godine u okolici Đakova uknjiženo 7 milijuna dinara duga, dok je brisano samo 1 368 000 dinara. Promet nekretninama iznosio je 15 milijuna dinara, što je bio jednak iznos kao i prošle godine u istom razdoblju kada je i knjiženo jednako tereta, ali je u prvom

²²⁰ Šteta od tuče i ciklona u Srijemu, Hrvatski list, 9. lipanj 1932.

²²¹ Tuča je u Šidskom kotaru počinila 6 milijuna dinara štete, Hrvatski list, 10. lipanj 1932.

²²² Daljski mesari protiv klanja stoke po seljacima, Hrvatski list, 12. travanj 1932.

²²³ Klanje stoke po selima, Hrvatski list, 14. travanj 1932.

²²⁴ Posavci rasprodaju stoku, Hrvatski list, 28. travanj 1932.

²²⁵ Seljaci i zabrana klanja stoke u Županji, Hrvatski list, 23. ožujka 1933.

polugodištu 1931. ipak vraćeno preko tri i pol milijuna dinara tereta²²⁶, što pokazuje da je kriza 1932. godine ozbiljnija. Slično je bilo i u mitrovačkom kotaru, gdje je u prvom polugodištu uknjiženo oko 4 600 000 dinara duga, a brisano je bilo 2 094 000 dinara, dok je promet nekretnina bio 8 172 000 dinara²²⁷. Iz navedenih podataka vidljiv je problem seljačkog zaduživanja, ali je također značajna i prodaja nekretnina, vjerojatno u svrhu otplate dugova ili kupovinu osnovnih potrepština.

Život seljaštva u ovom razdoblju bio je težak čak i za one seljake koji nisu imali dugove. Dio seljaštva nije ni mogao dobiti kredit da bi se zadužio, a takvi si često nisu mogli priuštiti ni najosnovnije potrepštine poput odjeće, obuće, sjemena ili soli. Seljak je pokušao doći do dodatne zarade povećanjem rada te je tako rad od šesnaest sati bio uobičajena pojava. Ova praksa rezultirala je brojnim društvenim, zdravstvenim i psihičkim problemima pošto se unatoč napornom radu i sveopćoj štednji položaj seljaštva nije popravljao²²⁸.

Prezaduženost i škare-cijena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda otežavali su svakodnevni život i onemogućavali seljaku da se oporavi kao bazični ekonomski čimbenik društva. U izvještaju o zaduženosti seljaštva iznosi se podatak da je u Savskoj banovini ukupno 128 884 dužnika koji zajedno duguju 958 270 000 dinara²²⁹. Ovaj golemi broj vjerojatno je još i veći zato što je u uzorku sudjelovalo oko 80% općina. Zbog nagomilanog duga seljaštvo u Hrvatskoj se neće gospodarski oporaviti do kraja Kraljevine Jugoslavije. Riječ je o kompleksnom spletu okolnosti koji su utjecali na težak položaj seljaštva u ovom kraju koji se nije mogao riješiti u političko-ekonomskom okviru Kraljevine Jugoslavije. Taj političko-ekonomski okvir opteretio je seljaštvo visokim porezima i nametima, a čestim uplitanjima u ekonomski sustav onemogućio je seljaku da djeluje kao samostalni ekonomski čimbenik, zbog čega on nije mogao biti konkurencija svjetskoj proizvodnji. Velika rascjepkanost posjeda kao i vrlo loši tehnološki i tehnički kapaciteti hrvatskog seljaka u tom razdoblju nisu mogli biti temelj konkurentne poljoprivrede. Velika gospodarska kriza srušila je cijene poljoprivrednih proizvoda u cijelom svijetu te je istovremeno zbog vanjskopolitičkih promašaja Kraljevine Jugoslavije onemogućen usporedan pad cijena industrijskih proizvoda. Svi ovi faktori rezultirali su drastičnim padom životnog standarda na selu i uvjetovali nepovjerenje seljaštva u društveno-politički okvir u Kraljevini Jugoslaviji.

Humanitarni rad i socijalni programi

Humanitarni rad u Hrvatskoj i napose u Slavoniji nije specifičan za razdoblje Velike gospodarske krize. Djelovanje raznih humanitarnih društava i udruga bilo je aktualno tijekom čitavog međuratnog razdoblja, pa čak i ranije. Nastupom gospodarske krize 1930. godine broj siromašnih i potrebitih drastično se povećava, čime se stvara veći prostor za djelovanje takvih udruga i društava. Razmjerno toj povećanoj potrebi, humanitarna društva pojačavaju svoju aktivnost, ali u istom razdoblju nastaju i neka nova. Spomenuta društva uglavnom su djelovala u gradovima te su bila vođena i financirana od bogatijeg sloja građanstva, ali su također važna i humanitarna društva vezana uz crkvu. Humanitarna društva obavljala su širok spektar aktivnosti, ponajviše sakupljanje novca, hrane i drugih potrepština

²²⁶ Ekonomsko stanje Đakovštine, Hrvatski list, 5. srpanj 1932.

²²⁷ Zaduzenja u mitrovačkom kotaru, Hrvatski list, 17. srpanj 1932.

²²⁸ Kriza na selu, Hrvatski list, 7. rujan 1932.

²²⁹ Seljački dugovi iznose preko 6 milijardi, Hrvatski list, 2. listopada 1932.

te darivanja istih kojima je bilo najpotrebnije. Također su organizirana prenoćišta, pučke kuhinje i sirotišta za zbrinjavanje gradske sirotinje. Uz humanitarne organizacije važnu su ulogu imali i socijalni programi državnih i lokalnih institucija koji su imali sličnu ulogu kao i spomenute organizacije te su često surađivali.

Jedan od prvih primjera socijalnih programa u Slavoniji tijekom razdoblja gospodarske krize je akcija Doma narodnog zdravlja u Osijeku na početku 1931. godine kojom se pokušalo obrazovati seljaštvo o raznim pitanjima. Dom narodnog zdravlja Osijek je na području gradske periferije i okolnih sela organizirao izložbe o štetnosti alkohola, njezi dojenčadi, tjelovježbi, bakteriologiji, spolnim bolestima itd., a sve u svrhu poboljšanja životnih uvjeta među najsiromašnijim slojevima. Pokrenuli su se i tečajevi za domaćice (u svrhu racionalnijeg vođenja gospodarstva) u Čepinu i Dalju gdje će se učiti kuhanje, tkanje tepiha, a organizirat će se i tečajevi za majke, higijenu, strojno tkanje i drugi. Navedeni tečajevi i predavanja imali su vrlo malo učinka zbog tzv. „konzervativnog držanja i nerazumijevanja seljakinja za savremena higijenska pitanja“²³⁰. Unatoč slabijim rezultatima, ipak je odlučeno da se navedeni tečajevi nastave i sljedeće godine. Ovaj program nije vezan za gospodarsku krizu, ali je dobar pokazatelj kako su socijalni programi bili dio hrvatskog društva i prije krize. Nastupom krize socijalni programi samo mijenjaju svoje težište prema ekonomskim pitanjima.

Pojavom gospodarske krize javlja se sve veći broj siromašnih koji su dolazili iz najugroženijih društvenih skupina. Karakterističan je primjer jedne škole u Požegi u kojoj 66 djece sebi nije moglo priuštiti hranu ili obuču. Nastojanjem ravnatelja Ante Lovrića priskrbljena su sredstva u visini od ukupno 15 000 dinara za prehranu i obuču spomenute djece²³¹. Glad zbog siromaštva nije bila neobična u tom razdoblju. Žetva je tek slijedila, a mnogi nisu mogli zaraditi dovoljno za prehranu cijele obitelji pošto su nadnice za cijeli dan rada u polju bile oko 9 dinara s hranom ili 17 dinara bez hrane²³², što je bilo nedostavno za prehranu obitelji. U isto je vrijeme cijena kruha bila oko 3 dinara, a kilogram mesa oko 12 dinara, tako da je velik broj siromašnih preživljavao na kruhu i kašama od kukuruznog brašna, ali često ni toga nije dostajalo u dovoljnim količinama.

Krajem lipnja 1931. godine je uveden državni monopol za izvoz i uvoz žita čime je zabranjen uvoz i izvoz žita za privatne osobe i to postaje isključivo pravo države. Navedeni zakon imao je brojne nedostatke zbog čega nije dobro prihvaćen od strane seljaštva. Primjerice, otkupna cijena od 160 dinara za kvintal (100 kg) bila je dobro primljena, ali je bila fiksna za svu pšenicu te je tako najkvalitetnija i najkrupnija pšenica imala jednaku cijenu kao nekvalitetna pšenica koja je često završavala kao stočna hrana. Tako se počelo agitirati da se podignu cijene za slavonsku, srijemsku, banatsku i bačku pšenicu²³³, koja je bila puno kvalitetnija od primjerice makedonske ili kosovske pšenice. Državni monopol na izvoz i uvoz žita biti će ukinut vrlo brzo zbog loših rezultata i loše ocjene u javnosti, ali se također može naglasiti kao jedan od pokušaja rješavanja socijalnog pitanja seljaštva.

Jesen 1931. godine donijela je poteškoće diljem zemlje, pošto je bilo vidljivo da je žetva podbacila, a industrijska proizvodnja započela je s redukcijom radništva i smanjenjem proizvodnje. Brojnim općinama, ponajviše u pasivnim krajevima, prijetila je glad. U svrhu sprječavanja spomenute katastrofe, razne organizacije, udruge i tvrtke organiziraju pomoć ili sudjeluju donacijama. S teškom

²³⁰ U kakvim higijenskim prilikama žive seljaci i poljoprivredni radnici u okolici Osijeka, Hrvatski list, 21. siječnja 1931.

²³¹ Prehrana siromašne školske djece u Požegi, Hrvatski list, 8. travanj 1931.

²³² Privredne prilike u Slavoniji, Hrvatski list, 28. svibanj 1931.-

²³³ Hrvatski list, 8. srpnja 1931.

situacijom solidariziraju se pekari u Dalju koji prodaju kruh po cijeni od 3 dinara²³⁴, unatoč tome što je propisana maksimalna cijena od 3 dinara i 50 para. Spomenuta praksa jako je dobro prihvaćena od stanovništva te je rezultirala povećanom prodajom kruha. Pomoć oko pasivnih krajeva organizirao je i osječki Hrvatski list, koji je organizirao donaciju u hrani, novcu i stočnoj hrani za pomoć pasivnim krajevima²³⁵. Donacije su pristizale, dok su pojedini bogati građani darivali velike količine hrane. Primjerice zabilježene su dvije donacije po čak 16 vagona²³⁶ hrane²³⁷. Pomoć je prikupljana i putem organizacije Narodna zaštita, kao organizacije HSS-a²³⁸, koja je posebnu pažnju posvetila onim predjelima pasivnih krajeva koji su najviše stradali od suše. Narodna zaštita je tako u brojnim općinama diljem Slavonije osnovala odbore s 3-4 uglednika koji su imali zadaću sakupljati pomoć u vidu hrane i novca²³⁹.

Donacije za pasivne krajeve su se skupljane diljem Slavonije, a količina doniranog novca i hrane se mogu povezati s utjecajem krize u pojedinim općinama i gradovima. Ondje gdje je kriza bila teža ili gdje je ljetina bila slabija doniralo se manje. Tako je u Vukovaru u rujnu prikupljen samo 1 vagon pšenice i 1 vagon kukuruza²⁴⁰. Hrana se skupljala i narednih mjeseci, te je tako u Vinkovcima tijekom listopada sakupljeno dva i pol vagona hrane²⁴¹, a u Našicama je u studenom prikupljeno oko 3500 dinara gotovine te oko 7 tona razne hrane²⁴². Premda su ovakve akcije bile hvalevrijedne i pokazivale solidarnost između različitih krajeva Hrvatske, one nisu mogle zadovoljiti sve materijalne potrebe postradalih krajeva. Razmjeri suše i loše žetve bili su takvi da je samo za Hercegovinu trebalo oko 5000 vagona (50 000 tona) kukuruza za prehranu. U Hercegovini je situacija bila dodatno otežana pošto je duhan, o kojem je velik dio tog kraja ovisio, podbacio za oko 200 vagona (2000 tona)²⁴³ u odnosu na prošlu godinu. Navedeni primjer pokazuje da unatoč najboljim namjerama, siromašno građanstvo Slavonije nije moglo značajno utjecati na saniranje posljedica velike gladi u pasivnim krajevima. Nakon loših rezultata ovih akcija, naponi humanitarnih društava i udruga će se u buduću koncentrirati na pomoć lokalnom stanovništvu.

Utjecaj gospodarske krize dolaskom zime se intenzivirao, kao što će biti slučaj i narednih godina. Zbog veće potrebe za hranom, odjećom i obućom te ogrjevom, troškovi svakog kućanstva u ovim mjesecima su porasli. Poseban problem u gradovima, koji nije bio toliko izražen na selu, bio je dostupnost ogrjeva. Tako je početkom listopada u Zagrebu započela akcija lokalnih vlasti o ograničenju cijena drveta (slično kao ograničenje cijena kruha), ali su trgovci smanjili cijene prije nego li je zakon stupio na snagu²⁴⁴. Zagrebački trgovci drvetom su također određenu količinu drveta stavili na raspolaganje gradskom poglavarstvu, djelom besplatno, a dijelom uz marginalnu cijenu, kao pripomoć za najsiriromašnije. Problem ogrjeva najviše je dolazio do izražaja u Zagrebu, koji je kao najveći grad u Hrvatskoj ujedno i imao najveću potrebu za ogrjevnim drvetom. Situacija nije bila bitno

²³⁴ U Dalju se kruh prodaje ispod propisane cijene. Hrvatski list, 25. rujna 1931.

²³⁵ Potreba pomoći pasivnim krajevima, Hrvatski list, 26. rujna 1931.

²³⁶ Vagon nije bila precizna mjerna jedinica, ali se otprilike računalo na oko 10 000 kg, tj. 10 tona težine.

²³⁷ Nije poznato da li su to donacije pojedinca ili neke udruge ili tvrtke.

²³⁸ Zbog prirode režima i trenutne političke situacije, djelovanje Narodne zaštite se u članku ne dovodi u vezu s HSS.

²³⁹ „Narodna zaštita“ i pasivni krajevi: organiziranje pomoći postradalima od suše, Hrvatski list, 29. rujna 1931.

²⁴⁰ Vukovar za pasivne krajeve, Hrvatski list, 30. rujna 1931.

²⁴¹ U Vinkovcima je sakupljeno dva i pol vagona hrane za pasivne krajeve. Hrvatski list, 22. listopada 1931.

²⁴² Srez Našice daje mnogo za pasivne krajeve, Hrvatski list, 10. studenoga 1931.

²⁴³ Teško ekonomsko stanje u Hercegovini, Hrvatski list, 1. listopada 1931.

²⁴⁴ Snižavanje cijena drva u Zagrebu, Hrvatski list, 3. listopada 1931.

bolja ni u Osijeku, gdje su ostale povećane zalihe drveta od zime 1930./1931. koja je bila relativno blaga. Unatoč tome, drvo je bilo skupo za ondašnje prilike tako da je uslijedio pritisak javnosti i vlasti, ali i medija, da se lokalni trgovci drvetom ugledaju na zagrebačke kolege i sukladno tome prilagode, odnosno snize cijenu ogrjevnog drveta²⁴⁵. Manipuliranje cijenom ogrjevnog drveta je među prvim primjerima državne intervencije u sustav cijena u državi. Ubrzo će uslijediti ograničenja cijene kruha, mesa i drugih potrepština, čime će se obrtnici dovesti u težak položaj, a potrošačima će biti prodavani proizvodi lošije kvalitete.

Najistaknutije karitativno udruženje u Hrvatskoj u ovom razdoblju je bio Crveni križ²⁴⁶, koji kao organizacija djeluje i u ranijem razdoblju, ali za vrijeme gospodarske krize prerasta u ključnu karitativnu organizaciju diljem zemlje. Specifičnost Crvenog Križa, u odnosu na druge humanitarne organizacije, leži u tome što je on prisutan u cijeloj zemlji, a posebno je fokusiran na humanitarni rad na selu. Tako je u studenom 1931. godine Crveni križ u suradnji s Hrvatskim listom pokrenuo akciju prikupljanja stare odjeće i obuće od gradske djece za pomoć siromašnoj djeci na selu²⁴⁷. U toj akciji prikupljene su velike količine robe, ali su potrebe bile još veće. Na selu je bio čest slučaj da su djeca unutar obitelji dijelila par cipela ili odijelo te zimi nije bilo nimalo neobično da su neka djeca vrlo oskudno obučena, što je najteže padalo onoj djeci koja su svakodnevno putovala u gradove radi školovanja. Brojke u vidu dječjeg siromaštva bile su poražavajuće, tako da je zime 1931. samo u gradu Osijeku trebalo prehranjivati oko 350 školske djece. Crveni križ organizirao je mliječnu školsku kuhinju u kojoj su dijelili kruh i mlijeko za 200 djece²⁴⁸, ali im je nedostajalo sredstva za kvalitetniju hranu i više hrane kako bi pokrili potrebe sve djece.

Dobrotvorne akcije i socijalni programi privlačili su seljaštvo u gradove zbog teškog ekonomskog stanja na selu. Pojava škara-cijena počela je teško pogađati selo. Dio seljaštva zimi je odlazio u gradove radi povlastica pučkih kuhinja i djelovanja humanitarnih organizacija. Navedena praksa bila je najistaknutija u velikim gradovima poput Zagreba, Osijeka, Splita, ali je u manjoj mjeri bila prisutna i u manjim gradovima i prije svega je bila uvjetovana teškim materijalnim prilikama na selu. Zbog drastičnog pada cijena pšenice, kukuruza i stoke, a istovremeno i visokih cijena industrijskih proizvoda velik broj seljaka živio je ispod granice siromaštva²⁴⁹.

Dolaskom proljeća 1932. godine učinci krize na svakodnevni život su posustali zbog već spomenutih razloga (ponovno aktiviranje građevinskih i javnih radova, manja potreba za toplinom, hranom itd.). Sredinom ožujka su i pučke kuhinje u Osijeku službeno obustavile vlastitu djelatnost (neke su radile u smanjenom opsegu za najugroženije ili siromašnu djecu) pa je Osijek mogao rezimirati rad pučkih kuhinja u prošloj sezoni. Tako je do 15. ožujka u Osijeku izdano oko 65 500 obroka nezaposlenom radništvu, a građanstvo je doniralo 410 000 dinara za prehranu nezaposlenog radništva, čemu su najviše pridonijeli industrijalci, trgovci, banke i veleposjednici²⁵⁰, ali i veliki broj građana. Također je podijeljeno 126 tona ogrjevnog drveta samo u Osijeku. Akcija prehrane nezaposlenog radništva je konačno eliminirana 7. travnja za ovu sezonu, a udrugama i kuhinjama je ostalo oko 73 000 dinara²⁵¹,

²⁴⁵ Hrvatski list, 21. listopada 1931.

²⁴⁶ Organizacija Crvenog križa se ponekad u sve tri novine i u nekoj literaturi naziva Crveni krst. U tekstu ću se koristiti zajedničkim nazivom Crveni križ, osim u citatima gdje stoji drugačije.

²⁴⁷ Pomozimo siromašnoj školskoj djeci, Hrvatski list, 4. studenoga 1931.

²⁴⁸ Oko 350 školske djece u Osijeku potrebno je prehranjivati ove zime, Hrvatski list 26. studenoga 1931.

²⁴⁹ Gospodarska kriza i selo, Hrvatski list, 10. siječanj 1932.

²⁵⁰ Hrvatski list, 25. ožujak 1932.

²⁵¹ Jučer je likvidirana akcija za prehranu nezaposlenog radništva, Hrvatski list, 8. travanj 1932.

što će ostati za sljedeću zimsku sezonu. Nezaposlenost je nastavila biti problem i tijekom toplih mjeseci, ali zbog smanjenih potreba stanovništva tijekom ljeta, jeftinijom hranom u ljetnoj sezoni kao i zbog dostupnosti više posla, travanj se uzimao kao mjesec kada je najveći broj pučkih kuhinja zatvarao svoja vrata.

Jedina skupina koja je pojavom proljeća nastavila koristiti pučke kuhinje bila su siromašna školska djeca. Nerijetko je bio slučaj da djeca putuju velike udaljenosti do grada radi školovanja, a neka iz udaljenih sela živjela su u gradovima u kojima su se školovali. Navedeni sloj školske djece često je bio podložan siromaštvu i neimaštini te se stoga pomoć toj djeci nastavila i nakon sezone zime. U Požegi je na proljeće 1932. u Dječjačkoj narodnoj osnovnoj školi od 288 djece 136 pripadalo kategoriji siromašnih, odnosno onih koji si nisu mogli priuštiti topli obrok svaki dan. U toj školi se posebnim zalaganjem ravnatelja Ante Lovrića otvorila još jedna pučka kuhinja za svu djecu, jer su do sada imali kapacitete za prehranu samo 70 djece.²⁵² Manje dobrotvorne akcije bile su aktualne i tijekom toplih mjeseci, premda se one nisu mogle mjeriti s dobrotvornim akcijama tijekom zime po pitanju angažmana građanstva i sakupljenih donacija. Tako je, primjerice, za Uskrs 1932. godine u Virovitici sakupljeno oko 2.5 tona različite hrane koja je podijeljena siromašnima za taj blagdan²⁵³. U Županji je u travnju prikupljeno oko 7000 dinara i nešto hrane za 38 siromašnih obitelji²⁵⁴. Ovakvih akcija bilo je diljem zemlje, ali one nisu bile toliko važne kao one koje su se manifestirale tijekom hladnih mjeseci.

Prve dobrotvorne akcije u Brodu²⁵⁵ pokrenute su krajem 1932. godine kada je grad osigurao 18 000 dinara za djevojačku školu, 16 500 dinara za dječjačku školu i 5000 dinara za mješovitu školu povodom Božića²⁵⁶. Cilj je bio osigurati prehranu i odjeću za najsiromašniju djecu tih škola. Akcija pomoći sirotinji u prosincu je pokrenuta i u Vinkovcima, gdje je, između ostaloga, pokrenuta i akcija za otvaranje pučke kuhinje pod vodstvom Crvenog križa, počevši od 17. prosinca²⁵⁷. Pučka kuhinja je također pokrenuta i u Brodu, gdje je Odbor za prehranu siromašnog pučanstva sakupio 30 800 dinara tijekom prošlih mjeseci, a za prehranu je prijavljeno 800 osoba, iako se očekivalo i više²⁵⁸. Nezaposleni radnici, koji su sposobni za rad, trebali su dva sata dnevno raditi kod gradskog načelstva kako bi dobili obrok. Pučke kuhinje su iste zime otvorene i u Vinkovcima, Donjem Miholjcu i drugim gradovima i mjestima diljem Slavonije.

U Vukovaru su djelovale ženska udruga Dobrotvor i Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo koji su se bavili pomaganjem siromašne djece²⁵⁹. U gradu Valpovu nekoliko je bogatijih pojedinaca pomagalo siromašnima, poput grofa Normana Prandaua koji je donirao veliku količinu ogrjevnog drveta siromašnima. U Valpovu je također primjetno djelovanje Crvenog križa koji je pomagao siromašnu djecu. Djelovanje istaknutih pojedinaca kao predvodnika humanitarnih akcija nije neobično za Slavoniju. U Vukovaru je grofica Eltz svake zime, u ovom razdoblju, otvorila pučku kuhinju o vlastitom

²⁵² Prehrana siromašne školske djece u Požegi, Hrvatski list, 8. travanj 1932.

²⁵³ Pripomoć nezaposlenima u Virovitici, Hrvatski list, 1. travanj 1932.

²⁵⁴ Prehrana sirotinje u Županji, Hrvatski list, 9. travanj 1932.

²⁵⁵ Slavonski Brod se u tadašnjoj literaturi najčešće nazivao samo Brod ili Brod na Savi.

²⁵⁶ Hrvatski list, 4. prosinac 1932.

²⁵⁷ Organiziranje pomoći nezaposlenima u Vinkovcima, Hrvatski list, 10. prosinac 1932.

²⁵⁸ U Brodu osnovana pučka kuhinja, Hrvatski list, 17. prosinca 1932.

²⁵⁹ Prehrana siromašnih građana i pripomoć siromašnoj djeci u Vukovaru, Hrvatski list, 23. prosinac 1931.

trošku, a također je donirala i hranu. U Vukovaru je istaknut rad gradske općine koja je darivala 266 kubičnih metara ogrjevnog drveta početkom 1932. godine²⁶⁰.

Dobrotvorni rad tijekom 1933. godine i 1934. godine nije ni po čemu odskakao od onog ranijih godina gospodarske krize. Specifičnost Slavonije, koja je bila prošarana većim brojem manjih gradova, leži u velikoj dostupnosti jeftine hrane. Zbog rušenja cijena poljoprivrednih proizvoda cijene hrane na sajmovima bile su znatno niže od ostatka zemlje te su iz navedenog razloga i najsiromašniji slojevi društva sebi mogli priuštiti ono najosnovnije, odnosno hranu. Čak i u industrijskim gradovima u kojim je utjecaj gospodarske krize bio jako izražen, poput Vukovara ili Slavonskog Broda, prehrambena situacija nije bila alarmantna kao u pasivnim krajevima. Zbog toga je u cijeloj Slavoniji dobar dio najosnovnijih potreba siromašnih i nezaposlenih namiren od strane socijalnih institucija lokalnih vlasti, dok su humanitarne udruge i organizacije predstavljale neku vrstu nadopune socijalnom radu gradova i općina.

²⁶⁰ Pripomoć sirotinji u Vukovaru, Hrvatski list, 8. siječanj 1932.

8. Dalmacija

Vinarska kriza

Početkom proljeća 1929. godine spominju se početci vinarske krize u Hrvatskoj, ali primarno u Dalmaciji koja je bila glavna vinogradarska regija u Hrvatskoj. Spomenuta kriza nije direktno vezana za svjetsku, agrarnu krizu, već je produkt porazne gospodarske politike Kraljevine Jugoslavije. Zanimljivo je istaknuti vinarsku krizu kao zaseban primjer koji pokazuje kako je intervencija države i lokalnih vlasti u ekonomska pitanja znatno pogoršavala gospodarsku krizu, a također pokazuje i pozitivan utjecaj ukidanja nameta i poreza na ekonomiju, čime se jasno pokazuje da je gospodarsku krizu moglo riješiti samo slobodno tržište, a ne intervencije države koje su često radile više štete nego koristi. Vinarska kriza će postati jedan od ključnih ekonomskih problema Dalmatinskog sela u razdoblju gospodarske krize. Gospodarska kriza srušiti će cijenu vina, ali će razni nameti, što državni a što lokalni, na prodaju vina onemogućiti prodaju vina, s obzirom da će upravo navedeni nameti prelaziti cijenu samog proizvoda. Potrošači će se okrenuti konzumaciji piva kao alternativni vinu. Rezultat će biti stvaranje golemih zaliha vina kao i nemogućnost prodaje istog, a svi krajevi koji su ovisili o prodaji vina će biti prisiljeni uzimati zajmove kako bi preživjeli. Vinarska kriza pojavila se prije pojave gospodarske krize, ali se čini da nije povezana s agrarnom krizom, s obzirom da globalna cijena vina nije drastično pala krajem 20-ih godina. Kriza je prouzročena lošom državnim i lokalnom politikom koja je onemogućavala prirodan tok tržišne ekonomije.

Godina 1929. bila je najteža po pitanju prodaje vina u prva dva desetljeća 20. stoljeća. Trgovina vinom opisuje se terminom „stagnacije“, što je uzrokovalo stvaranje zalihe od 170 000 hl do 180 000 hl nerasprodanog vina u Dalmaciji već u kolovozu 1929. godine. Najviše nerasprodanog vina je bilo u Splitskoj županiji (125 000 hl) te na Dubrovačkoj županiji (50 000 hl). Velike količine nerasprodanog vina bile su i u okolici Šibenika (40 000 hl) i Kaštela (15 000 hl), a ponešto ih je bilo smješteno i na Hvaru, Visu, Korčuli, Pelješcu i Konavlima²⁶¹.

Cijena vina ponešto je pala u veleprodaji zbog spomenute agrarne krize, ali još više zbog protekcionističkih ekonomskih politika određenih zemalja poput Italije i Austrije. Unatoč navedenom padu cijena, ona je još uvijek ostala razmjerno visoka u maloprodaji zbog spomenutih trošarina na vino te je stoga ono unatoč krizi držalo visoku cijenu u maloprodaji. Zbog dobre ljetine 1929. godine kao i u ostatku zemlje proizvodnja vina bila je rekordna. Ali zbog nemogućnosti prodaje vinska kriza postati će jedan od ozbiljnijih ekonomskih problema dalmatinskog sela u navedenom razdoblju. Zbog rekordne berbe grožđa 1929. godine zalihe vina će se višestruko povećati, čime se ovaj problem samo produbljuje. Godina 1931. je bila prosječna po urodu grožđa te je proizvedeno 740 000 hl vina u Dalmaciji²⁶² koje će se također morati skladištiti.

U 1931. godini nastavlja se intenziviranje vinske krize. Izvoz u europske zemlje gotovo je prestao, a domaće tržište nije moglo amortizirati tolike količine vina, jer se cijelo domaće tržište našlo u krizi. Ovakva situacija će rezultirati daljnjim opadanjem cijena vina u 1931. godini kako su trgovci prestali

²⁶¹ Teška vinska kriza, Novo doba, 3. kolovoz 1929.

²⁶² Proizvodnja vina na primorju u 1931. Godini, Novo doba, 13. veljače 1932.

otkupljivati vino za izvoz. Nešto vina se prodavalo u bogatijim predjelima sjeverne Hrvatske, ali u ostatku zemlje vladala je stagnacija po pitanju kupovine vina²⁶³.

Vinarska kriza posebno je teško utjecala na grad Šibenik i okolicu, s obzirom da su ti predjeli posebice ovisili o vinogradarstvu kao gospodarskoj grani. Osim razmjerno malene kemijske industrije, Šibenik nije bio industrijski grad. Nemogućnost prodaje vina, čak i po cijenama od dva dinara po litri, cijela općina Šibenik zapala je u tešku krizu²⁶⁴ iz koje se neće oporaviti do okončanja vinarske krize. Slična situacija je bila i na dalmatinskim otocima, posebice onima koji su se profilirali kao vinogradarski otoci. Trgovina vinom u tim krajevima bila je toliko loša da se prodajom nisu mogli podmiriti ni rashodi²⁶⁵, zbog čega je vinogradarstvo u tim krajevima počelo nazadovati. Primjerice, na otoku Krku vinogradari nisu imali novca za sumpor i modru galicu koji su nužni preparati za održavanje zdravlja vinove loze, a do kredita nisu mogli doći²⁶⁶. Moguće je uočiti da vinarska kriza nije samo prouzročila siromaštvo među proizvođačima vina, nego je i zbog nedostatka novca među tom populacijom nazadovalo ukupno vinogradarstvo u Dalmaciji i ostatku Hrvatske.

Vinarska kriza trajala je do travnja 1932. godine, kada je odlukom državnih vlasti ukinuta trošarina na vino i rakiju²⁶⁷. Premda je trebalo izvjesno vrijeme da se rasprodaju zalihe vina koje su gomilane u proteklom razdoblju, ukidanje trošarina moguće je uzeti kao formalni kraj vinarske krize. Navedenom odlukom višestruko je olakšana prodaja vina, što će se pokazati već tijekom ljetnih mjeseci. Ukidanje trošarina na vino dočekano je vrlo dobro među proizvođačima vina, ali i među siromašnim slojevima građanstva. Vino je pojeftinilo zato što je ukidanjem državne i banovinske trošarine omogućeno i siromašnijem seljaku da doveze u Split i druga veća primorska mjesta vlastito vino. Sada je trebao platiti samo 50 dinara po hektolitru općinske trošarine, dok je ranije morao platiti općini, državi i banovini svega 250 dinara²⁶⁸.

Glavni problem kod trošarina bio je taj što su se plaćale prilikom ulaska u trošarno područje (grad ili tržnica), a ne prilikom prodaje. Tako je bila moguća situacija da je seljak došao s vinom u grad i platio trošarinu, a vino nije prodao te ga je morao vratiti sebi ili prodati u bescjenje samo da pokrije trošarinu. Kada su trošarine smanjene za 80%, proizvođači vina i trgovci ponovno su počeli prodavati vino u dalmatinskim gradovima, a također su smanjene cijene vina diljem zemlje.

Postojala je i dodatna trošarina za maloprodaju vina, koja je iznosila 1 dinar i 50 para po litri državne trošarine i dodatnih 50 para općinske trošarine. Ovom prigodom potpuno je ukinuta državna trošarina za maloprodaju vina, dok je općinska trošarina ostala, čime se trošarina na maloprodaju vina smanjila za 75%. Rezultati su bili izrazito pozitivni za trgovinu vinom. Tako je 1931. godine od svibnja do rujna utrženo²⁶⁹ 5698 hektolitara vina, a 1932. godine je u istom razdoblju (otkad su ukinute trošarine) utrženo 11 506 hektolitara vina²⁷⁰, dakle duplo veća količina. 1931. godine je uvoz masta (mošta) iznosio 120 vagona, što otprilike odgovara 1200 hektolitara, dok je 1932. godine svega 6 hektolitara masta. Prošlih godina mast se prodavao zato što na njega nisu postojale trošarine te su

²⁶³ Slaba trgovina vinom, Novo doba, 7. veljače 1931.

²⁶⁴ Život u Šibeniku i na otocima, Jutarnji list, 19. rujan 1931.

²⁶⁵ Život u Vodicama kraj Šibenika, Jutarnji list, 19. studenoga 1931.

²⁶⁶ Težak položaj seljaka na Hrvatskom Primorju, Jutarnji list, 25. svibanj 1932.

²⁶⁷ Ukinuta trošarina na vino i rakiju, Novo doba, 5. travanj 1932.

²⁶⁸ O kvaliteti i jeftinoći vina u Splitu.

²⁶⁹ Odnosi se na registriranu prodaju vina kojeg su vinari dovezli u grad i legalno prodavali.

²⁷⁰ Uvoz masta, vina i pive i ukidanje trošarine, Novo doba, 17. listopad 1932.

ga vinari radije prodavali takvog nego prerađivali u vino. Zbog povećane trgovine vinom smanjila se trgovina pivom u navedenim mjesecima s 3174 hektolitara iz 1931. godine na 1839 hektolitara u 1932. Godini. Spomenuti podatci navode na zaključak kako je ukidanje trošarina na vino imalo dvojni učinak. Prvenstveno je omogućilo seljacima da prodaju vino i počnu se rješavati nagomilanih zaliha, ali je istovremeno koristilo i siromašnom pučanstvu koje si je sada moglo priuštiti vino za vlastite potrebe.

Proizvodnja vina u 1932. godini iznosila je 687 000 hektolitara prema podacima iz splitskog Novog doba²⁷¹, dok podaci iz zagrebačkog Jutarnjeg lista donose broj od 716 000 hektolitara vina proizvedenih u Dalmaciji. Urod je smanjen zbog suše preko ljeta, premda je i dalje bio dobar. Zbog povećane prodaje vina seljaci su se rješavali nagomilanih zaliha od ranijeg razdoblja.

Ukidanjem trošarina zaustavila se praksa gomilanja velikih količina vina, premda se izvoz vina oporavio tek u drugoj polovici 30-ih godina kada se gospodarska kriza u Europi donekle stabilizira. Rješavanjem vinarske krize omogućen je priljev gotova novca u najsiromašnije predjele Hrvatske, ali je također omogućeno vinogradarima da žive od svojih proizvoda, što je smanjilo potrebe za zaduživanjem te smanjilo i potrebu intervencije države i socijalnih institucija u vinogradarske krajeve zbog značajno popravljene ekonomske situacije.

Selo i bijeda na selu

Loša žetva u ljeto 1928. godine nije bila jedinstvena za plodne predjele Hrvatske. Iako je Dalmacija proizvodila puno manje žita, loša ljetina imala je teške posljedice po pitanju prehrane u Dalmaciji. Seljak u Dalmaciji je proizvodio žito za svoje potrebe, dok je do novca dolazio proizvodnjom vina, duhana, maslinovog ulja ili nekog drugog proizvoda. U nekim predjelima Dalmacije i ostatku pasivnih krajeva, seljaci ni za plodnih godina nisu proizvodili dovoljno hrane za vlastite potrebe. Ova izvanredno loša žetva označila je godinu kada se nedostatak hrane nije mogao nadomjestiti prodajom vina, stoke ili ulja. Mnoga sela u pasivnim krajevima su već u prosincu 1928. godine ostala bez hrane i nisu mogla opstati bez pomoći. U svrhu ispomoći najsiromašnijim predjelima početkom 1929. godine određen je kredit u visini 120 milijuna dinara za razne javne radove u velikom broju kotareva, a najveći je dio otpadao na kotare Sinj, Hvar, Korčula i Brač te u Splitskoj oblasti²⁷².

Problem nedostatka hrane i jake zime u Primorskoj Banovini je dodatno intenziviran blokadom prometnica usred rekordnih snježnih oborina. Nanosi snijega mjestimice su prelazili 5 metara²⁷³, zbog čega su brojne prometnice bile blokirane, a mnoga sela odsječena od ostatka zemlje. Blokada Ličke pruge, o kojoj je ovisila opskrba i promet između Primorske Banovine i Savske Banovine, dodatno je otežala prehrambenu situaciju u Dalmaciji. Usred blokade prometa dolazi do problema opskrbe hranom, što je bilo posebno problematično u kotarevima Sinj i Benkovac koji su preživljavali samo uz pomoć Crvenog križa²⁷⁴.

²⁷¹ Proizvodnja vina u Dalmaciji u 1932. Godini, Novo doba, 10. veljače 1933

²⁷² Radovi iz fonda za ishranu, Novo doba, 7. siječanj 1929.

²⁷³ Strahote snježnih mećava u Lici, Jutarnji list, 27. siječanj 1929.

²⁷⁴ U Dalmaciji se javlja glad, Hrvatski list, 10. veljače 1929.

Sredinom siječnja 1929. zbog velikog nanosa snijega počinje blokada Ličke pruge koja će se nastaviti do ožujka. Čišćenje pruge bilo je otežano zbog pijavica i bure koje bi ponovno zatrpavali očišćene dionice pruge. Na prugu su poslani kolone radnika radi čišćenja pruge, ali su postigli vrlo malo. Vrlo niske temperature koje su dosežale -30 stupnjeva na nekim predjelima zaledile su snijeg pa je potpuno čišćenje bilo onemogućeno²⁷⁵. Put je bio moguć samo do Gračaca, ali samo za putne vlakove, dok teretni i brzi vlakovi nisu prometovali. Blokada Ličke pruge bila je prisutna i ranijih godina, ali blokada u trajanju od 79 dana²⁷⁶ bila je bitno teža i duža od uobičajene zime. Rezultat su bile teške prehrabne prilike u cijeloj Primorskoj banovini. Split je imao zalihe brašna za samo dva dana, a situacija s opskrbom hranom bila je još gora u Kninu, Metkoviću i selima dalmatinske Zagore²⁷⁷.

Ovakva blokada željezničkog prometa rezultirala je otvaranjem pitanja za izgradnju Unske pruge²⁷⁸ koja je trebala služiti kao stabilnija alternativa Ličkoj pruzi. Argumentiralo se da od ovakvih obustava prometa, koje su se događale skoro svake zime, trpi cijela srednja Dalmacija s otocima koja ovim putem postaje izolirana od ostatka svijeta. Jedini promet je preko Šibenske luke, što je često ograničeno zbog bure, ali to ne može biti trajno ni kvalitetno rješenje²⁷⁹. Smatralo se da je Lička pruga loše prometno rješenje te da je ona građena u Austro-Ugarskoj Monarhiji radi političkih razloga, ali da u jugoslavenskom okviru jedino Unska pruga ima prometnog i gospodarskog smisla, čime bi se kvalitetnije povezala Dalmacija s ostatkom zemlje i izbjegli ovakvi scenariji blokade prometa. O hitnosti izgradnje Unske pruge govorio je i predsjednik splitske Trgovačke i Obrtničke komore Duboković koji je ideju predstavio tadašnjem Ministru Saobraćaja (prometa) dr. Korošcu²⁸⁰. Ideja je načelno prihvaćena, a izgradnja Unske pruge će započeti 1937. te će do izbijanja rata u Jugoslaviji biti dovršeno oko 80% dionice²⁸¹. Problem prometne blokade tijekom zimskih mjeseci na Ličkoj pruzi ostati će aktualan problem cijele Dalmacije u cijelom razdoblju Kraljevine Jugoslavije.

U veljači 1929. godine pasivnim krajevima je dodijeljen dodatan kredit od 100 milijuna dinara za javne radove. Prava pozadina ovih programa bila je financijska pripomoć siromašnom stanovništvu koje je radilo na javnim radovima, tako da su najčešće favorizirani oni predjeli koji su bili siromašni ili su stradali od elementarnih nepogoda. Najviše sredstava dodijeljeno je Zetskoj, Mostarskoj i Splitskoj oblasti (preko 50 milijuna), a značajna sredstva dobile su još i Dubrovačka, Primorsko-krajiška i Raška oblast²⁸². Sredstva su dobile još neke siromašne oblasti u Bosni, Sandžaku i Kosovu, a za sva sredstva vrijedilo je pravilo da su morala biti iskorištena za radove vodoopskrbe i melioracije. Upravo su problemi nedostatka pitke vode i nedostatak plodnog zemljišta bili među ključnim problemima sela u pasivnim krajevima Dalmacije.

Krajem veljače Lička pruga se djelomično vraća u prometno stanje. Temperature su se podigle na oko 0 stupnjeva tako da se pruga mogla lakše čistiti. Na čišćenju je radilo 1000 radnika²⁸³, a prema drugim izvorima čak 1500²⁸⁴, što je imalo i važnu socijalnu komponentu. Snježni nameti nastavili su zatrpavati

²⁷⁵ Težak položaj na Ličkoj pruzi, Novo doba, 19. siječanj 1929.

²⁷⁶ Jelaska Marija, Z.: *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009. Str. 161

²⁷⁷ Sablast gladi u Dalmaciji, Hrvatski list, 23. veljače 1929.

²⁷⁸ Jelaska Marija, Z.: *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009. Str. 161

²⁷⁹ Obustava prometa na Ličkoj pruzi: hitna potreba izgradnje Unske pruge, Novo doba, 29. siječanj 1929.

²⁸⁰ Hitnost izgradnje Unske pruge, Novo doba, 31. siječanj 1929.

²⁸¹ Pruga će biti dovršena tek 1948. godine.

²⁸² Krediti za javne radove, Novo doba, 2. veljače 1929.

²⁸³ Novo doba, 25. veljače 1929.

²⁸⁴ Na čišćenju pruge zaposleno 1500 ljudi u Lici, Jutarnji list, 6. veljače 1929.

Ličku prugu u veljači, ali ne u tolikim razmjerima. Tek sredinom ožujka Lička pruga je potpuno očišćena i vraćena u promet uz pomoć čak 1600 radnika²⁸⁵. Redovit promet osposobljen je tek 25. ožujka, što znači da je oko 70 dana pruga bila zatrpana i onesposobljena za promet.

Nedostatak hrane u pasivnim krajevima u prvim mjesecima 1929. godine predstavljao je glavni socijalni i gospodarski problem pasivnih krajeva u Hrvatskoj. Raspon ovog problema može se pokazati na primjeru općine Stankovci, koja se nalazi u neposrednoj udaljenosti od Šibenika. Jedan od stanovnika tog mjesta stanje je opisao kao sljedeće:

„U Općini Stankovci narod skapava od gladi. U samom mjestu Stankovci 20 posto obitelji nemaju ni zrna hrane da utaže glad već ima 20 dana, a danas preko polovice nemaju što jesti. Kako je snijeg zatrpao puteve, to pomoći ni od kuda.“²⁸⁶

Situaciju je prijavio lokalni ogranak Crvenog križa iz Benkovaca, koji u izvještaju dalje navodi kako je studen uništila bajame i masline, a spominje se i kritično stanje stoke koja gladuje zbog nedostatka krmiva. Situacija će biti mnogo bolja sljedeće zime zbog rekordnog uroda žita diljem zemlje, pa tako i u Primorskoj banovini. Primjerice, u Dalmaciji je 1928. urod kukuruza iznosio 520 vagona dok je 1929. godine urod bio čak 5000 vagona²⁸⁷, što je gotovo deset puta više. O inače teškom stanju u Zagori govori ondašnja izreka: „dok ima pure²⁸⁸ vlada obilje“.

U rujnu 1931. godine održana je konferencija u Ministarstvu poljoprivrede o kojoj je već bilo spomena u poglavlju o Slavoniji. Na spomenutoj konferenciji govorilo se o teškim prehranbenim prilikama u Savskoj, Primorskoj, Vrbaskoj i Zetskoj banovini. Naglasak je ipak bio na Primorskoj Banovini gdje je situacija bila najteža. U Primorskoj Banovini je 1931. godine kukuruz podbacio skoro 90%, a stočna hrana oko 50% prosječnog prinosa te je deficit u žitu iznosio 11 000 vagona, a stočne hrane 2000 vagona. Podbacio je i duhan te je ukupan deficit za cijelu Banovinu iznosio 18 000 000 dinara. Na konferenciji se traži upravo spomenuta cifra od 18 000 000 dinara za javne radove kako bi se izbjegla humanitarna kriza²⁸⁹. Spomenuta cifra je i dodijeljena, ali se ipak smatralo da ona nije dostatna za preživljavanje ovih krajeva. Iz Splita je naknadno traženo dodatnih 25 000 000 dinara za javne radove²⁹⁰, no tom zahtjevu nije udovoljeno. Vidljivo je koliko su pasivni krajevi bili siromašniji od Slavonije. Unatoč svim gospodarskim problemima u Slavoniji, navedeni kraj nije ovisio o javnim radovima koji su zapravo bili oblik socijalne pomoći, za puko preživljavanje.

Zima 1931./1932. bila je naročito teška za seljaštvo Primorske banovine i gotovo se može usporediti sa zimom 1928./1929. Kao pripomoć pasivnim krajevima, u Zagrebu je tijekom rujna sakupljeno 750 vagona hrane kao pripomoć općinama Brinje, Otočac, Gospić, Korenica, Slunj i Ogulin te drugim krajevima²⁹¹. Navedeni krajevi teritorijalno su pripadali pod Savsku banovinu, ali su u ekonomskom smislu dijelili sudbinu pasivnih krajeva Primorske banovine. Navedena količina pomoći nije bila ni blizu dostatna, ali pokazuje solidarnost između različitih krajeva Hrvatske. Krajem studenog održan je

²⁸⁵ Novo doba, 13. ožujak 1929.

²⁸⁶ Teško stanje naše Zagore, Novo doba, 28. veljače 1929.

²⁸⁷ Vanredan rod kukuruza u Dalmaciji.

²⁸⁸ Pura je kaša od kukuruznog brašna s nešto soli i masnoća.

²⁸⁹ Akcija za prehranu pasivnih krajeva, Hrvatski list, 3. rujan 1931.

²⁹⁰ Problem prehrane stanovništva Primorske banovine, Hrvatski list, 18. rujan 1931.

²⁹¹ 750 vagona hrane kao prva pomoć, Jutarnji list, 4. listopada 1931.

sastanak gradonačelnika Splita, Šibenika, Livna i Mostara koji su donijeli niz zaključaka kojima se traži hrana i direktna pomoć²⁹², ali ova konferencija nije urodila značajnim uspjehom.

Početkom 1932. godine održana je druga konferencija također na inzistiranje splitskog gradonačelnika. Svrha druge konferencije bila je pomoć siromašnima, posebice na selu, a predvodili su je gradonačelnik Splita Račić, narodni poslanik Kunjašić i banski vijećnik dr. Bulić, koji su pokrenuli sastanak gradskih vijećnika, narodnih poslanika i načelnika, ukupno njih 120. Cilj sastanka bio je sakupiti pomoć za one predjele kojima je prijetila glad i koji su najteže stradali zbog prošlogodišnje suše. Uz sušu zbog koje je stradala ljetina, pojava gospodarske krize je predstavljala dodatno otežane okolnosti. Govor splitskog gradonačelnika, koji je otvorio sastanak, sažima tešku situaciju u Primorskoj Banovini. Gradonačelnik Splita je u svom govoru istaknuo globalnu narav krize koja obuhvaća i hrvatskog seljaka. Ipak, istaknuo je izrazito teško stanje u pasivnim krajevima Dalmacije kojima je zbog „nezapamćene, katastrofalne suše“ prijetila velika glad i opće siromaštvo.

U ovom govoru sažete su teške društvene prilike i intenzivno siromaštvo s kojima je suočen seljak u Primorskoj banovini, gdje je siromaštvo često uzrokovalo epidemije i glad. Dobar pokazatelj gladi u pasivnim krajevima je povremen odlazak pothranjene, siromašne djece iz pasivnih krajeva u Slavoniju, gdje su ostajala preko zime radi prehrane. Tako je primjerice u siječnju 1931. u selo Nuštar poslano 10 djece iz pasivnih krajeva radi hrane i smještaja²⁹³. Ovaj primjer nije predstavljao uobičajenu praksu, ali pokazuje razinu siromaštva u pojedinim općinama. U godinama kada su elementarne nepogode djelovale loše na stanje usjeva, prilike su bile posebice teške i tada je stanovništvo ovisilo o pomoći za puko preživljavanje. O razmjerima loših ljetine, izvještaj na sastanku daje Petar Gjirić:

„Suša je uništila gotovo svu našu ljetinu, osim jednog dijela vinograda, što pruža malu utjehu, jer se vino ne može da proda. Buhač²⁹⁴ i višnje su podbacile u rodu 50%, a cijena im je opet pala za 50%, morski ribolov je, prema statistici Trg. i Obrtničke Komore podbacio ove godine za 60%. Priliv iseljeničkih uštednja potpuno je zatajio. Besposlica je sve veća: tvornice otpuštaju radnike, trgovačka mornarica ima dobar dio brodova u raspremi, jačih radova nema. A što je najteže za zagorske krajeve: stoka se prodaje u bescjenje. Jedini izvor seljačkih prihoda presušio je...Prema statistici u redovnim prilikama u našoj banovini mi možemo iz naše ljetine namiriti 60% krušnog potroška, dok 40% moramo ili uvesti ili dovesti iz sjevernih krajeva, ili uvoziti sa strane. Ali ove godine nam treba dvostruko što znači da trebamo 80%.“²⁹⁵

Dodatan uzrok siromaštva i gladi u Primorskoj banovini bila je i visoka cijena žita. Zbog loših prometnica, cijena žita bila je znatno viša od svjetske cijene. Primjerice, svjetska cijena metričkog centa pšenice bila je oko 100 dinara, a u Splitu do 250 dinara.

Sukladno iznesenim problemima, odbor je donio rezoluciju Banskog Vijeća kojim je presjedao dr. Bulić. U rezoluciji se zahtijevaju sljedeći ustupci:

1. Da se s obzirom na broj pučanstva banovine (preko 900 000) i nezapamćenu sušu te veliku potrebu hrane, žurno dostavi i podijeli pučanstvu barem 20 vagona žita dnevno.

²⁹² Kritično prehrambeno stanje u Primorskoj banovini, Hrvatski list, 28. studenoga 1931.

²⁹³ Prehrana djece iz pasivnih krajeva u Nuštru, Hrvatski list, 7. siječanj 1932.

²⁹⁴ Buhač je biljka od koje se radio prirodni insekticid koji je imao široku upotrebu u poljoprivredi. Sadio se u predjelima Dalmacije i nekim otocima kao važan izvor prihoda.

²⁹⁵ Za pomoć narodu Primorske Banovine, Novo doba, 4. siječanj 1932.

2. Zbog nemogućnosti seljaštva da unovči vino i stoku, kao glavne izvore prihoda u kraju, potrebno je:
 - a) Da se cijene tražene krušne cijene smanje na svjetske cijene
 - b) Da troškove prijevoza hrane na sebe preuzme država, u onoj količini koja je doplata za javne radove u narednom razdoblju
 - c) Da se odmah pokrenu najavljeni javni radovi
 - d) Da ministar odmah otvori i doznači specijalnu državnu subvenciju u iznosu trideset milijuna dinara
 - e) Da se dodijeljena besplatna pomoć u hrani i ona koja se tek ima dodijeliti dijeli besplatno onima koji nemaju mogućnost zarade zbog nedostatka radne snage u kućanstvu
 - f) Da se nabavke za vojsku, mornaricu i druge javne ustanove obavljaju primarno s teritorija ove banovine
3. Radi već nastale bijede u pućanstvu, neka se dozvoli uvoz jeftinijeg stranog žita bez carine dok ne pristigne traženo žito. ²⁹⁶

Svjedočanstvo o načinu života na selu u dalmatinskoj Zagori donosi splitsko planinarsko društvo Mosor koje je posjetilo nekoliko sela na tom području radi dobrotvorne akcije. Tom prigodom, Novo doba prenosi njihove utiske iz ponekih sela. Njihova iskustva bila su potresna, ponajviše stanje siromašne siročadi o kojoj pišu:

„Kad bi mi u Splitu imali još dva put toliko sirotišta, mislim da ne bi pokupili svu onu djecu koja su ostala bez oca ili majke, ili bez oboje njih... Tako u Nevestu veli naš župnik za troje djece, koje on sam pomaže kako i koliko može, da čeka dan na dan, da se krov nad njima sruši, toliko im je kuća stara i zapuštena. U drugom jednom mjestu ima ih osmero bez roditelja...”

Obitelji s mnogo djece bila su česta pojava u dalmatinskoj Zagori. U slučaju stradavanja oba roditelja, ili u situaciji kada bi jedini roditelj otišao raditi daleko od mjesta stanovanja, djeca bi ostala napuštena i egzistencijalno bi ovisila o stanovništvu sela ili bi odlazila u grad prositi ili životariti. Mosoraši su donijeli i opis jedne konkretne obitelji iz sela Čvrljeva u čijem su domu bili:

„U Čvrljevu su dva brata Kelanovi koji imadu trinajestero djece. Sedamnajes njih ukucana ima samo jednu postelju. Djeca leže na samom kamenu pokraj ognjišta, manje bosonogi i u samoj košuljici. Kod tolike djece dva brata ostadoše na jednoj košulji i stoga jednu nedjelju ide jedan brat u crkvu a drugu onaj drugi. Nedaleko od njih seljak sa petero djece, videći da se dijeli više udovicama i nejačadi, moli i kumi, neka se i njega ne propusti da će on i za samih pet kila pure ići u Split da ih pridigne...U samo tri sela, Lečevica, Korošci i Tešija, dvadeset i sedam udovica bilo je obdareno purom, a jedan naš drug, začepio je uši i okrenuo glavu da ne vidi kako se još deseterici njih moralo da odbije.“²⁹⁷

Splitske dnevne novine Novo Doba tijekom ljetnih mjeseci 1932. godine pružaju tjedne preglede gospodarske situacije u određena sela diljem Dalmacije. Dotični članci nude vrhunski uvid u stanje

²⁹⁶ Za pomoć narodu Primorske Banovine, Novo doba, 4. siječanj 1932.

²⁹⁷ Tri dana po Zagori, Novo doba, 28. siječanj 1932.

poljoprivrednog gospodarstva Primorske banovine, a pošto je izvještaje naručivala Trgovačko-obrtnička komora, oni su visoke kvalitete i predstavljaju kvalitetan povijesni izvor.

Prema spomenutim izvještajima vidljivo je široko prisutno nezadovoljstvo cijenom stočnih i općenito poljoprivrednih proizvoda koji nastavljaju padati. Nezadovoljstvo je najizraženije u selima: Kistanje, Tisno, Milna, Bol, Komiža, Bugojno, Muć, Drniš, Vis²⁹⁸ itd. Cijena poljoprivrednih proizvoda u spomenutim selima bila je toliko niska da ih često nisu ni prodavali te su tako bile prisutne velike količine zaliha. Navedene zalihe nisu se odnosile na žito nego na proizvode koji su se proizvodili uglavnom radi prodaje poput maslinovog ulja, vina, badema, buhača, rogača itd. Takva situacija je uzrokovala velikom nestašicom novca, zbog čega si seljaci spomenutih i okolnih sela nisu mogli priuštiti nužne proizvode za održavanje njihovih gospodarstava poput stočne hrane, sjemena ili sumpora i modre galice za vinograde.

Situacija je bila paradoksalna, s obzirom da su seljaci imali puno robe, ali istu nisu mogli unovčiti. Nedostatak novca uzrokovan je i znatno smanjenim doznakama iz inozemstva. Neka sela, koja su imala pristup moru, nadoknađivala su teško stanje u poljoprivredi ribarstvom, poput sela Milna, Bola, Visa, Korčule itd. Ribarstvo je samo donekle popravljalo ekonomsko stanje spomenutih sela te se kao jedina mogućnost nametnulo zaduživanje. Seljaštvo ovog kraja nije se zaduživalo radi hrane već radi samog funkcioniranja njihovog gospodarstava. Dugovi su brojili više milijuna dinara, a često i preko deset milijuna.

Utjecaj Velike gospodarske krize u svijetu uzrokovao je i povratkak velikog broja iseljenika u Dalmaciju što je samo povećavalo nezaposlenost i bijedu²⁹⁹. Zbog općeg siromaštva ovog kraja dio poljoprivrednih površina uopće nije posijan i obrađen, čime se samo osnažila kriza za sljedeću sezonu. Problem seljačkih dugova bio je aktualan u Primorskoj banovini. U listopadu 1932. godine je u Primorskoj banovini registrirano 75 528 dužnika s ukupnim dugom od 692 178 679 dinara.³⁰⁰ Tako da se sigurno može zaključiti kako su spomenuti problemi bili aktualni diljem Dalmacije, napose u cijeloj Primorskoj Banovini.

Zbog protekcionističke ekonomske politike Italije otežan je izvoz nekih hrvatskih proizvoda u spomenutu zemlju koja je bila ključan trgovinski partner Jugoslavije. Krajem 1932. godine dodatno je otežan izvoz svježe ribe u Italiju, zbog čega je sav ulov iz hrvatskog Primorja i sjeverne Dalmacije počeo biti plasiran na tržišta Zagreba i drugih gradova u unutrašnjosti zemlje. Tržište Zagreba do tada je bilo opskrbljivano ribom iz okolice Splita, Šibenka i ostalih dijelova južne Dalmacije. Zbog ovog poremećaja na tržištu, prestalo je plasiranje ribe iz južne Dalmacije u Zagreb, što je uzrokovalo drastičan pad cijene ribe u samom Splitu i okolnim gradovima, što je stanovništvo dobro dočekalo, ali su zbog pada cijene i gubitka tržišta patili ribari³⁰¹. Tako je i ribarstvo, koje je do sada u velikoj mjeri odoljevalo naletima gospodarske krize, prestalo biti zadnja pouzdana gospodarska grana na Dalmatinskom selu.

Gospodarska kriza na selu u Primorskoj banovini nastaviti će pratiti spomenute obrasce u sljedećim godinama bez značajnijih promjena. Tijekom cijelog razdoblja gospodarske krize dalmatinsko selo ne može egzistirati kao samostalna ekonomska jedinica. Unatoč okončanju vinarske krize velik dio sela

²⁹⁸ Ekonomske prilike u Primor. Banovini, Novo doba, 23. svibanj 1932.

²⁹⁹ Ekonomske prilike u Primor. Banovini, Novo doba, 23. svibanj 1932.

³⁰⁰ Visina seljačkih dugova u Jugoslaviji, Novo doba, 8. listopada 1932.

³⁰¹ Novo doba, 10. studeni 1932.

nije bio sposoban preživjeti zimu bez pomoći države ili upravnih jedinica vlasti. Ovakva situacija će se nastaviti u narednom razdoblju te će se kriza u ovom kraju zadržati sve do samog kraja 30-ih godina, zbog čega se može zaključiti da je dalmatinsko selo najviše stradalo nastupom Velike gospodarske krize.

Gradovi, Industrija i obrt

Kriza industrije koja se počinje manifestirati krajem 1930. godine rezultirala je velikim brojem nezaposlenih. Premda je Dalmacija bila slabije industrijski razvijena od Sjeverne Hrvatske i Slavonije, gospodarstva većih gradova su itekako ovisila o industrijskoj proizvodnji. Radnička komora u Splitu obuhvaćala je teritorij bivše, habsburške pokrajine Dalmacije, a u ožujku 1931. godine predstavili su popis nezaposlenih na prostoru svoje nadležnosti. Ukupan broj nezaposlenih je bio 4458, od čega je 1700 otpadalo na cementnu industriju, 500 na kemijske industrije, 120 na tekstilnu industriju. Nezaposlenih je 571 pomoraca i 320 obalnih radnika. Dalje se navodi 86 nezaposlenih u brodogradnji, 320 u rudarstvu te još 380 kamenorezaca, 140 šumara, 306 raznih zanatlija te 115 privatnih namještenika³⁰². Po strukturi nezaposlenih, vidljivo je da su najviše stradale one grane industrije koje su bile orijentirane na vanjsku trgovinu poput pomorstva i plovidbe te cementne i kemijske industrije čiji su se proizvodi većim djelom izvozili. Primjerice, ukupni promet u lukama (Split, Sušak, Dubrovnik, Šibenik) 1930. godine pao je za 1 734 831 kvintala u odnosu na 1929. godinu³⁰³, što je predstavljalo smanjenje prometa za gotovo 5%. Zanimljivo je vidjeti da se ne bilježi nezaposlenost u prehrambenoj industriji, premda je ona prisutna. Također je i vrlo niska u brodogradnji, koja se uspjela održati prvih par godina krize zbog već postojećih narudžbi i ugovora.

Kriza u kemijskoj industriji također je bila povezana s izvozom, s obzirom da je izvoz jednog od glavnih proizvoda, cijanamida³⁰⁴ smanjen s 2000 vagona u 1930. na 730 vagona u 1931. što predstavlja smanjenje izvoza za oko 65%. Stanje je bilo teško i u proizvodnji konzervi sardine, koja je stagnirala radi smanjene potrošnje u zemlji i otežanog izvoza u srednju Europu³⁰⁵. Kriza u industriji u Dalmatinskim gradovima nije nadilazila krizu u Zagrebu i ostatku Hrvatske. Ako se uzme u obzir siromaštvo spomenutog kraja, nameće se zaključak da je porast nezaposlenosti kao i redukcija nadnica imala većeg utjecaja na Dalmaciju nego na ostatak zemlje.

U izvještaju se ne spominje građevinska industrija, ali se može pretpostaviti da su građevinski radnici svrstani pod kategoriju zanatlija, pa su tako brojke neprecizne. Problem natjecanja s nekvalificiranim radnicima, tj. seljaštvom, bio je prisutan i u Dalmaciji. Građevinski radnici su se tako došli osobno žaliti banu Primorske banovine s pritužbom da je jeftina radna snaga uvezena iz Slavonije i Slovenije te su zbog toga lokalni radnici ostajali bez posla³⁰⁶. Oni su pristajali na rad za manje novca zato što su sa sobom donosili hranu te su stoga mogli raditi za manju nadnicu. Česta je pojava bila da se na 20-30 građevinskih radnika nađe tek jedan ili dva kvalificirana majstora koja bi rukovodila poslovima i nadzirala nekvalificirane radnike. Unatoč zapošljavanju nekvalificiranih radnika,

³⁰² Na teritoriju bivše pokrajine Dalmacije ima 4458 besposlenih, Novo doba, 14. ožujak 1931.

³⁰³ Robni promet u našim lukama nazadovao je u 1930 god., Novo doba, 29. svibanj 1931.

³⁰⁴ Cijanamid je organska tvar koja ima široku primjenu u poljoprivredi i prehrambenoj industriji.

³⁰⁵ Teške prilike industrije u Dalmaciji, Novo doba, 16. ožujak 1932.

³⁰⁶ Što traže neuposleni radnici i namještenici, Novo doba, 28. travanj 1931.

građevinarska industrija u Splitu znatno se popravila tijekom 1932. godine i bilo je puno posla u usporedbi s prošlim godinama³⁰⁷ tako da su gotovo svi građevinarski radnici našli posao, barem na neko vrijeme. Pitanje s građevinskom industrijom u Dalmaciji bilo je znatno bolje nego u ostatku Hrvatske te se ona počela oporavljati znatno ranije nego u ostatku zemlje, naročito u Slavoniji, ali ipak jači rast doživljava tek u kasnim 30-ima³⁰⁸.

Problem infiltracije nekvalificiranih radnika bio je prisutan i u pomorskoj struci. Zbog velike konkurencije profesionalni su pomorci teško nalazili ukrcaj u brodove. Nekvalificirano radništvo je kapetanima donosilo pršut, vino, sir ili druge proizvode kako bi ih uzeli u službu, čime su kvalificirani pomorci često ostajali bez posla. Do posla nisu mogli doći ni uslužni djelatnici. Konobari i kuhari su teško dolazili do posla zato što su u gostionicama i kavanama već zaposleni radnici često radili duple smjene, od 13-18 sati, što je minimaliziralo potrebu za dodatnim radnicima. Mnoge od navedenih praksi bile su protivne službenim državnim ili lokalnim propisima, ali ne postoje naznake da su sustavno spriječavane.

Ipak, najteža situacija je bila u cementnoj industriji koja je u Dalmaciji zapošljavala najveći broj radnika. 1932. godine sve su cementare još uvijek proizvodile, ali su tijekom 1931. godine tri najveće cementare drastično smanjile broj radnika, a time i proizvodnju. Tvornica Split u Solinu otpustila je 420 radnika, Adria-Portland u Splitu 230 radnika, a tvornica Dalmatia u Kaštel Šućurcu 314 radnika. Cementna industrija je većim dijelom bila orijentirana izvozu, stoga je njezin opstanak ovisio o općoj financijskoj situaciji u svijetu.

Recesija u sektorima obrta i trgovine nastavlja se u 1932. godini. Nezaposlenost u industriji i bijeda na selu usko su povezani s krizom među obrtnicima. Kriza u građevnoj industriji bila je prisutna u Splitu unatoč povoljnim prilikama u odnosu na ostatak Hrvatske. Ipak, prognoze su bile relativno loše te se prognoziralo da građevinska industrija u 1932. godini neće biti produktivna kao ona prije pojave krize.

Negativne prognoze slične su i za grane pomorstva i ribarstva. Svjetska narav krize direktno je utjecala na pomorstvo koje je bilo u globalnoj krizi. Zbog krize u drugim zemljama stradalo je i ribarstvo koje je također ovisilo dobrim dijelom o izvozu. Prema izvještaju splitske Trgovačko-obrtnička komora, ribarstvo je 1932. godine znatno podbacilo uglavnom zato jer je Italija kao glavni uvoznik ribe iz Kraljevine Jugoslavije uvela zaštitne mjere koje otežavaju uvoz. Trst je bio glavni grad uvoznik hrvatske ribe, a on je gotovo obustavio uvoz, što je rezultiralo padom cijena ribe diljem zemlje za oko 25%, što su dobro dočekali potrošači, ali je bio velik udarac za ribare i tvornice konzervirane ribe³⁰⁹.

U izvješću Radničke Komore u Splitu o stanju nezaposlenosti u travnju 1932. godine, točno godinu dana nakon prošlog izvještaja, zabilježeno je 5710 nezaposlenosti, što je porast od oko 1200 ljudi tj. oko 25%. Jedan od glavnih razloga navedenom povećanju bilo je propadanje kemijske industrije *Le Dalmatienna* koja je zapošljavala nešto više od 1000 ljudi 1930. godine. Od navedenih 5710 nezaposlenih, 1000 je nezaposlenih u kemijskoj industriji, a također oko 1000 u šumarstvu. Nezaposleno je i 500 lučkih radnika, 400 građevinaca i 300 rudara³¹⁰, dok je ostatak otpao na druga zanimanja. Vidljivo je daljnje nazadovanje kemijske i drvne industrije, koje su veći dio vlastitih

³⁰⁷ Ispred navale seoske sirotinje ove zime, Novo doba, 26. studeni, 1932.

³⁰⁸ Jelaska Marija, Z.: Grad i ljudi: Split 1918.-1941., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009. Str. 200

³⁰⁹ Gradska privreda i kriza, Novo doba, 8. siječanj 1932.

³¹⁰ Nezaposlenost na teritoriju Radničke komore u Splitu, Novo doba, 8. travanj 1932.

proizvoda izvozile. Oporavak spomenutih grana industrije nije se mogao očekivati bez razrješenja krize u međunarodnim okvirima.

Kriza obrta u Dalmaciji prethodila je pojavi gospodarske krize zbog velikog broja obrtnika, što je bitno različito od ostatka Hrvatske, gdje je kriza zahvatila obrte u kasnijoj fazi. Kriza obrta u Dalmatinskim gradovima bila je prisutna tijekom 20-ih godina. Primjerice, u Splitu tijekom 20-ih godina niti jedan obrtnik nije vlastitim prihodima uspio proširiti posao. Ukoliko je bilo proširenja, onda su ista bila uvjetovana kreditima, a navedeni krediti od Zanatske banke u Beogradu su se popeli na 700 000 dinara do 1932. godine³¹¹. Zbog krize u obrtništvu došlo je do velikog pojeftinjenja zanatskih proizvoda te su neki proizvodi bili do 40% jeftiniji u odnosu na prošlu godinu, a nova roba je jeftinija do 30%³¹². Obrtnici su snižavali cijene samo kako bi ostali konkurentni na tržištu, iako su pri tome bili na gubitku. Čak ni tako drastična sniženja nisu rezultirala željenom prodajom, s obzirom da kupaca nije bilo, a oni koji su ipak kupovali najčešće su kupovali na dugove (seljaštvo).

Veliki broj nezaposlenih radnika, kao i kriza među obrtima, rezultirali su velikim brojem siromašnih u gradovima diljem Dalmacije. Deputacija nezaposlenih radnika iz Kaštel Sućurca s nekoliko stradavajuće djece, osobno se uputila na prijam banu Primorske banovine kako bi mu prikazali teško stanje i molili za pomoć³¹³. U sličnoj situaciji bili su i radnici iz splitskog kvarta Vranjic koji su zahtijevali javne radove ili direktnu pomoć kako bi izbjegli siromaštvo³¹⁴. Ban Primorske Banovine Ivo Tartaglia ujedno je bio i predsjednik Oblasnog Odbora Crvenog križa te je organizirao sastanak na kojega je pozvao sva karitativna društva u Splitu u svrhu pomoći siromašnima. Oblasni Odbor Crvenog križa donirao je 50 000 dinara i već je započeo s prehranom siromašne školske djece, dok je ban priložio dodatnih 20 000 dinara u ime Banske uprave, a Radnička komora je donirala 16 000 dinara³¹⁵.

Situacija po pitanju nezaposlenosti vjerojatno je bila i teža nego li se može naslutiti po izvještajima Radničke komore u Splitu. Naime, Okružni ured za osiguranje radnika u Splitu raspolaže s podatkom o čak 1 785 manje zaposlenih nego u isto vrijeme prošle godine (svibanj 1931.)³¹⁶, a isti ured smatra da je broj zaposlenih prije godinu dana bio još veći, ali je smanjen zbog strožih kontrola poslodavaca. Razlika u ovih 600 radnika između podataka Radničke komore u Splitu i Okružnog ureda za osiguranje radnika u Splitu može se objasniti činjenicom da se 500 ljudi koji su dobili otkaz vratilo na selo te stoga nedostaju u gradskim evidencijama o nezaposlenima. Navedeno tumačenje potkrepljuju i brojke o strukturi nezaposlenih, gdje je broj nezaposlenih nekvalificiranih radnika relativno malen u odnosu na druge profesije.

Velik broj nezaposlenih u dalmatinskim gradovima izazvao je stanovitu humanitarnu krizu u Primorskoj banovini. Premda su postojali socijalni programi i humanitarne udruge koje su pomagale siromašne i nezaposlene, zbog bitno lošije financijske situacije ovih predjela navedena je pomoć bila vrlo ograničena. U aktivnu borbu za poboljšanje standarda uključile su se i gradske vlasti koje su počele voditi borbu protiv pretjeranih cijena živežnih namirnica poput kruha i mesa³¹⁷, kao i u ostatku

³¹¹ Riječ je o ukupnim dugovima Trgovačko Obrtničke Komore u Splitu.

³¹² Teško stanje našeg obrtništva, *Novo doba*, 21. travanj 1932.

³¹³ Za pomoć siromašnoj djeci u industrijskim mjestima, 5. svibanj 1932.

³¹⁴ Besposleni radnici traže pomoć, *Novo doba*, 7. svibanj.

³¹⁵ Akcija crvenog krsta za prehranu siromašne gradske djece, *Novo doba*, 13. svibanj 1932.

³¹⁶ Rad okružnog ureda za osiguranje radnika u Splitu, *Novo doba*, 24. svibanj 1932.

³¹⁷ Protiv skupoće, *Hrvatski list*, 17. srpanj 1931.

Hrvatske. Ovakva politika ograničenja cijena neće rezultirati poboljšanjem standarda najsiromašnijih, već će samo produbiti krizu među obrtnicima, tako da se ove mjere diljem zemlje mogu okarakterizirati kao kontraproduktivne i populističke. Siromaštvo ovog kraja najbolje se očituje u činjenici da bez obilate državne potpore u vidu javnih radova, stanovništvo ovih krajeva bilo bi suočeno s gladi.

Tijekom 1932. godine nezaposlenost u Primorskoj banovini nastavlja rasti. U kolovozu je zabilježeno 4352 nezaposlena radnika na području Radničke Komore u Splitu, što je oko 500 manje nego prije nekoliko mjeseci. Navedena je statistika ipak varljiva te je stoga navedena brojka smanjena odlaskom seljaštva (nekvalificiranih radnika) u selo radi poljodjelskih radova, a ne radi zapošljavanja. Kada se usporedi situacija u kolovozu 1931. sa situacijom u kolovozu 1932., vidljivo je oko 400 nezaposlenih više³¹⁸, unatoč tome što je i prošle godine jednak dio seljaka otišao na poljodjelske radove. Ovakva i slična društvena kretanja često su utjecala na statistike o zaposlenima, nezaposlenima i siromašnima, kao i o broju stanovništva u gradovima, zbog čega je potrebno navedene brojke tumačiti u društvenom kontekstu tog prostora i vremena.

Problem nezaposlenosti bio je aktualan i u Šibeniku, gdje je krajem 1932. godine registrirano 1250 nezaposlenih kvalificiranih radnika i oko 800 nezaposlenih nekvalificiranih radnika³¹⁹. U istom razdoblju na području Radničke komore u Splitu zabilježeno je 4839 nezaposlenih³²⁰, što označava porast od 576 u odnosu na prošli mjesec. Navedeni podatci su utjecani s manjom ponudom posla zimi, ali i priljevom seoskog stanovništva u gradove radi uživanja povlastica programa socijalne pomoći i karitativnih ustanova. Broj nezaposlenih je bio manji za 785 nezaposlenih u odnosu na isto razdoblje 1931. godine, što se djelomično može objasniti boljom žetvom, zbog čega je glad na selu bila manja, pa je stoga i priljev siromašnog stanovništva u gradove bio manji. Priljev seoskog stanovništva u gradove tijekom zime bila je redovita pojava u svim sredinama pa tako i u Dalmaciji, ali je spomenuti priljev bio uvjetovan gospodarskim stanjem na selu³²¹. Odljev najsiromašnijih slojeva u grad bio je motiviran gladi i krajnjim siromaštvom te stoga služi kao odraz privrednih prilika na selu, a ne u gradu. Jutarnji list u Zagrebu donosi članak u kojemu se potvrđuju spomenute brojke te se iz navedenog razloga može potvrditi da su spomenuti podaci Novog doba precizni³²².

U veljači 1933. stanje po pitanju zaposlenosti na području Radničke komore u Splitu se nastavlja pogoršavati. Zabilježeno je 1000 više nezaposlenih nego u istom mjesecu prošle godine³²³. Primjetno je smanjenje nezaposlenosti u kemijskoj industriji, ali je broj nezaposlenih bitno porastao među pomorskom strukom i obalnim radnicima te najviše među zanatlijama tj. obrtnicima.

Aktualizacija gospodarske krize uvjetovala je strukturu, broj i odredište iseljenika iz Primorske banovine. Zbog zabrane iseljavanja u Argentinu i neke druge zemlje Južne Amerike, kao i smanjenje useljeničkih kvota u SAD i Australiju, iseljenici su bili primorani seliti u druge zemlje. Tijekom 1931. godine se iz Primorske banovine u Europu odselilo ukupno 505 osoba, od čega je čak 323 u Čehoslovačku. Od tog broja, većina je odlazila na sezonski rad, dok ih je svega 150 trajnih iseljenika. Ostatak iseljenika u Europi uglavnom se odnosio na Francusku, Belgiju i Njemačku, od čega je veći

³¹⁸ Nezaposlenost opada, Novo doba, 23. kolovoz 1932.

³¹⁹ Akcija za pomoć nezaposlenim radnicima, Novo doba, 11. studenog 1932.

³²⁰ Broj nezaposlenih raste, Novo doba, 12. studenog 1932.

³²¹ Ispred navale seoske sirotinje ove zime, Novo doba, 26. studeni 1932.

³²² Stanje nezaposlenosti u Splitu, Jutarnji list, 17. prosinac 1932.

³²³ Broj nezaposlenih profesionalnih radnika raste, Novo doba, 16. veljače 1933.

broj bio radi sezonskog rada, a tek manji radi stalnog preseljenja. U prekoceanske zemlje odselilo se 309 osoba, od čega 111 u SAD, a slijedili su Argentina³²⁴ i Chile. Najviše iseljenika bilo je iz kotareva Preko, Supetar, Split i Hvar. Broj od 814 iseljenika u 1931. godini je drastično manji od iseljavanja u ranijim godinama. U godinama prije krize iseljavalo se 1500 do 2000 u Europu i dodatnih 3000 do 5000 u prekoceanske zemlje³²⁵. Smanjenje broja iseljenika zapravo je povećavalo nezaposlenost, s obzirom da je konstantno iseljavanje smanjivalo statističku nezaposlenost. Zagrebački Jutarnji list je u travnju 1932. godine zaključio kako je „Iseljavanje iz naše zemlje posve obustavljeno“³²⁶. Broj iseljenika ostao je nizak i 1932. i narednih godina te je počeo rasti tek s oporavkom gospodarstva u zemljama gdje su iseljenici putovali.

Doznake novca od iseljeničtva bile su važan čimbenik gospodarske situacije mnogih obitelji u Primorskoj banovini, pa je smanjenje tih doznaka značilo daljnjim siromaštvom za obitelji i mjesta koja su o tom novcu ovisila. Najviše novca slali su iseljenici iz SAD-a u doba gospodarske krize. Navedeni novac dolazio je u obliku direktnog slanja novca poštom, a ponekad u obliku ostavštine ili osiguranja. Ekonomska politika nekih zemalja onemogućila je slanje deviza iz spomenutih zemalja, kao što je bio slučaj u zemljama Južne Amerike, a jedino su SAD i Kanada omogućavali neograničen izvoz kapitala. Velik dio iseljenika je prije krize odlazio u Chile te se ondje dobro materijalno situirao. Međutim, zbog krize u Južnoj Americi kao i nemogućnosti slanja novca preko oceana, doznake iz Chilea potpuno su prestale. Dozvole za slanje novčanice od 10 dolara čekale su se nekoliko mjeseci³²⁷.

Premda su SAD i Kanada imali puno teže posljedice gospodarske krize od zemalja Južne Amerike, od tamo su i dalje dostizale doznake radi otvorenog protoka kapitala, iako je količina doznaka iz Kanade bila mala zbog malog broja emigranata u toj zemlji. Doznake su dolazile iz Francuske i Belgije koje su bile popularna odredišta za sezonski rad, ali je zbog krize u tim zemljama količina doznaka drastično smanjena. Život iseljenika ipak je bio najteži u zemljama Južne Amerike, uglavnom zbog restriktivne ekonomske politike. Krajem 1932. godine organizirao se veći broj iseljenika iz Chileanskog grada Antofagasta koji su tražili pomoć za povratak kući³²⁸. U tom gradu je propala industrija radi gospodarske krize, u kojoj je više njih radilo, a nisu mogli naći novi posao pa su već neko vrijeme živjeli u bijedi. Tako su brojne obitelji koje su financijski ovisile o doznakama iz inozemstva ostale bez važnog izvora prihoda u razdoblju krize. Dio imigranata se nakon gubitka posla vraćao u Hrvatsku, čime se dodatno povećavao problem nezaposlenosti.

Pad industrijske proizvodnje u Dalmaciji uzrokovao je veliku nezaposlenost. Pad proizvodnje u Dalmaciji bio je značajniji nego u ostatku Hrvatske, s obzirom da je ondašnja industrija većim dijelom bila orijentirana na izvoz i trgovinu, što su upravo gospodarske grane koje su najviše pogođene Velikom gospodarskom krizom. Porast siromašnog i nezaposlenog stanovništva u dalmatinskim gradovima predstavljao je znatniji društveni problem nego što je bio slučaj u ostatku zemlje, što je uglavnom uvjetovano općim siromaštvom ovog djela Hrvatske. Suzbijanje siromaštva i bijede u Dalmaciji predstavljalo je problem na državnoj razini, stoga su često bile nužne državne dotacije u vidu javnih radova ili direktne pomoći kako bi se izbjegle humanitarne katastrofe. Zbog strukture

³²⁴ Unatoč zabrani iseljavanja u Argentinu, dio iseljenika je uspio ući u tu zemlju, vjerojatno preko SAD.

³²⁵ Iseljavanje iz naše banovine, Novo doba, 7. lipanj 1932.

³²⁶ Iseljavanje iz naše zemlje posve obustavljeno, Jutarnji list, 28. travanj 1932.

³²⁷ Stanje iseljeničkog novca, Novo doba, 22. rujan 1932.

³²⁸ Teško stanje naših iseljenika, Novo doba, 15. prosinac 1932.

industrije u Dalmaciji i zbog općeg siromaštva dalmatinskog sela, stanovništvo Dalmacije je više nego u ostalim regijama u Hrvatskoj ovisilo o razrješenju gospodarske krize u svijetu.

Humanitaran i socijalan rad

Humanitarni rad u Dalmaciji slijedio je organizacijske obrasce slične kao i u ostatku Hrvatske. Zbog gospodarskih i društvenih specifičnosti Dalmacije, napose cijele Primorske banovine, postoje određene posebnosti humanitarnog i socijalnog rada u ovom dijelu zemlje. Zbog teške ekonomske i gospodarske situacije u zimi 1928./1929., o čemu je već bilo govora, već tada je prisutan zamjetan rad pučkih kuhinja i socijalnih institucija u Dalmaciji, što dolazi do izražaja u ostatku zemlje tek nastupom gospodarske krize. Broj siromašnih općina je bio velik, stoga je bila potrebna energična akcija lokalnih i državnih vlasti, koje su uz pomoć humanitarnih društava nastojale spriječiti humanitarnu katastrofu. Primjerice, u Trogiru je početkom 1929. godine organizirana akcija lokalnog Higijenskog zavoda pod nadležnosti Ministarstva narodnog zdravlja za osnivanje školskih kuhinja u 100 najsiromašnijih sela³²⁹. Cilj ove akcije bio je pružiti siromašnoj djeci topli obrok na dnevnoj bazi, a prosjek je bio od 40 do 60 djece po selu što je iznosilo više od 4000 djece na dan. Kriterij izbora sela je bio pojava zaraznih bolesti poput tifusa, malarije ili tuberkuloze, ali je u obzir uzimano i imovinsko stanje sela. U tom razdoblju je i Veliki župan Splitske oblasti doznačio kredit putem Hipotekarne banke u svrhu pomoći stanovništvu. Osigurano je po 100 000 dinara za poglavarstva: Imotski, Sinj, Knin i Benkovac, a 50 000 dinara za Šibenik, Preko, Biograd, Hvar i Brač, što je ukupno iznosilo 750 000 dinara³³⁰.

U pomoć pasivnim krajevima uključuje se i Crveni križ koji je aktivno pomagao ovim predjelima tijekom navedenog razdoblja. U 1928. godini Crveni križ je skupio 500 000 dinara diljem Jugoslavije, od čega je velik dio donirala Kraljevska Vlada. Veći dio ovih sredstava korišten je za ispomoć pasivnim krajevima Kosova, Sandžaka i Hercegovine, ali je dio također korišten za pomoć Dalmaciji i hrvatskom Primorju³³¹. Crveni križ će u razdoblju gospodarske krize ostati najvažnija humanitarna organizacija u pasivnim krajevima. Crveni križ je aktivno financijski pomagao brojne pučke kuhinje a posebice školske kuhinje tijekom ovog razdoblja³³². Nedostatak financijskih sredstava za funkcioniranje kuhinja i prenoćišta će se pokazati kao ključan humanitarni problem Dalmacije u ovom razdoblju, a upravo je Crveni križ financijski pomagao one kuhinje i prenoćišta kojima je prijetilo zatvaranje. Osim brojnih donacija, Crveni križ je često držao predavanja u kojima je pozivao građane na donaciju i volontersko uključivanje u rad kuhinja i prenoćišta.

U razdoblju gospodarske krize, Dalmaciju i ostatak Primorske banovine karakterizira relativno mali broj humanitarnih društava. Zbog toga je velik udio, barem u odnosu na ostatak Hrvatske, u dobrotvornom radu otpao na institucije gradskih i općinskih vlasti. Razlog tome treba tražiti u siromaštvu Primorske banovine koja se očitovala u vidu malobrojnog bogatog, građanskog sloja koji bi pokretao i financirao humanitarna društva. Također, broj dobrotvornih udruga i organizacija je

³²⁹ Ishrana siromašne školske djece po dalmatinskim selima, Novo doba, 21. siječanj 1929.

³³⁰ Za pomoć pučanstvu, Novo doba, 16. veljače 1929.

³³¹ Nedjelja Crvenog Krsta za gladne, Novo doba, 4. veljače 1929.

³³² Prehrana naše školske djece, Novo doba, 1. studenoga 1929.

relativno malen u Dalmaciji te je stoga mnogo više građana aktivirano u Crveni križ, nego što je to bio slučaj u ostatku zemlje.

U Dalmaciji je također važno naglasiti i humanitarno djelovanje kroz udruge i organizacije koje nisu bile nominalno humanitarne, što je bitno drugačije od situacije u ostatku Hrvatske³³³. Primjerice, početkom 1931. godine je planinarsko društvo Mosor iz Splita odustalo od svojih tradicionalnih, pokladnih zabava te odlučila vlastiti novac iz spomenutih sredstava donirati siromašnoj djeci i obiteljima diljem Dalmatinske zagore. Planinarsko društvo Mosor je tom prigodom obišlo sela: Labin, Prgomet, Primorski Dolac, Koprvo, Unešić, Podhumci, Lečevica, Utore, Viniovo, Dugobabe, Kladnjice Tugari, Stno, Srinjine, Dubrava i Kotlenice. U spomenutim selima podijeljeno je oko 8000 kg pure koju su im donirali splitski trgovci³³⁴. Podjela ove količine hrane na toliki broj sela nije moglo imati velikog utjecaja na ublažavanje gladi u tom kraju već pokazuje ključan problem dobrotvornog rada u Dalmaciji u razdoblju krize: nedostatak financijskih sredstava unatoč dobroj volji građana.

Ova akcija planinarskog društva Mosor trajala je kroz duže vrijeme kada su se pohodila i donirala još neka sela. U ovom razdoblju djeluju još neke udruge i humanitarna društva radi teške zime. Središte dobrotvorne aktivnosti u Dalmaciji je bio Split kao najveći grad. Početkom 1931. godine je u Splitu djelovalo i Splitsko sirotinjsko vijeće koje je doniralo gradsku siročad u iznosu od 15 657 dinara tijekom godine³³⁵. Kategorija djece bez roditelja, tj. siročadi je bila posebno problematična za Split. Velik dio djece iz Zagore bi po gubitku roditelja dolazio u Split u potrazi za pomoć. Procjenjuje se da ih je u zimu 1930./1931. bilo 300, a većina ih se bavila prosjačenjem diljem Splita³³⁶.

Osim siročadi, aktualan problem bila su i siromašna djeca nezaposlenog radništva diljem dalmatinskih gradova. Navedena djeca često su patila od bolesti i pothranjenosti, čime su se nametnula kao socijalno najugroženija skupina u Dalmaciji. U svrhu rješavanja tog problema ban Primorske banovine Ivo Tartaglia sazvaio je kongres u svibnju 1932. godine. Ivo Tartaglia ujedno je bio i predsjednik Oblasnog odbora Crvenog Križa, a na kongres su pozvana sva³³⁷ karitativna društva u Splitu: Općinsko upraviteljstvo, Narodna ženska zadruga, oblasni i mjesni Crveni križ, Javna Dobrotvornost, Karitas, Udruženje Rezervnih Oficira, Društvo Kneginje Ljubice, Društvo Danica, Odjeljenje za socijalnu politiku Kr. Banske Uprave³³⁸. U Splitu su djelovale još neke dobrotvorne udruge, ali ove su svakako najznačajnije. Na konferenciji je ban Tartaglia donirao 50 000 dinara u ime Oblasnog odbora Crvenog križa za prehranu 100 siromašne školske djece, a zatim je osobno donirao još 20 000 dinara. Veću donaciju od 16 000 dinara ustupila je i splitska Radnička komora, a i ostale su udruge priložile donacije. Sve donacije sakupljana su s ciljem prehrane siromašne, školske, djece u Splitu i okolici.

S obzirom da je riječ o siročadi koja nisu mogla imati izvor prihoda, njihova prehrana predstavljala je problem tijekom cijele godine. Za nastavak njihove prehrane bila su potrebna dodatna sredstva tijekom ljetnih mjeseci. U lipnju 1932. godine prikupljene su donacije Kraljevske Banske Uprave u iznosu 20 000 dinara, splitske Radničke komore u iznosu 10 000 dinara, a manje su donacije dali

³³³ Vjerojatno su slične udruge djelovale i u ostatku Hrvatske, ali korišteni izvori ih ne spominju.

³³⁴ Umjesto pokladne veselice humani pohod Zagori, Novo doba, 15. siječanj 1931.

³³⁵ Rad Splitskog Sirotinjskog Vijeća, Novo doba, 30. siječnja 1931.

³³⁶ Oko tri stotine nezbrinute siročadi u Splitu, Novo doba, 14. travnja 1932.

³³⁷ Iako se u članku u Novom dobu naglašava da su to sva dobrotvorna udruženja u Splitu to nije tako, pošto nedostaje spomenuto društvo Mosor, Ženska Ubožnica Javne Dobrotvornosti i neke druge manje udruge.

³³⁸ Akcija crvenog krsta za prehranu siromašne gradske djece, Novo doba, 13. svibanj 1932.

Crveni križ, Narodna ženska zadruga, Karitas, Društvo Bosanaca „Bjelašnica“ i druge udruge³³⁹. Navedenom akcijom osigurana su sredstva za prehranu splitske siročadi preko ljeta, a zbog teške prehrambene situacije u Zagori javila se ideja o prihvaćanju jednoga dijela siromašne djece iz sela dalmatinske Zagore u gradove na obali³⁴⁰. Spomenuta akcija Crvenog križa realizirana je u vrlo ograničenom opsegu, ponajviše zbog nedostatka sredstava za zbrinjavanje predviđenih 300 djece.

Prije ove akcije Crveni križ je prehranjivao 110 siromašne djece u Splitu i 50 djece u Kaštel Sućurcu, a ovom akcijom se sakupilo sredstva za prehranu još 140 djece u Splitu. Time se smatralo da je glavnina siromašne djece u Splitu i neposrednoj okolici, prehrambeno namirena, čime se Crveni križ potvrđuje kao ključna humanitarna organizacija u Dalmaciji. Problem prehrane siromašne djece, naročito siročadi, ostati će glavni humanitarni problem u Dalmaciji u razdoblju Velike gospodarske krize. Energično zalaganje upravnih i nekih humanitarnih organizacija donekle će amortizirati ovaj problem koji će ipak ostati aktualan tijekom cijelog razdoblja Kraljevine Jugoslavije.

Vodeći se prema kriteriju novčanih davanja u Dalmaciji se ističe grad Split. Tijekom 1932. godine grad Split je iz proračuna izdvojio više od 1 500 000 dinara za pomoć siromašnima što je znatno, imajući na umu da je ukupan proračun grada Splita za spomenutu godinu iznosio 26 000 000 dinara. Od tog iznosa je potrošeno oko 1 000 000 dinara na prehranu i izdavanje hrane i odjeće siromašnima. Ostatak iznosa doniran je nekim udrugama i institucijama, također u svrhu pomoći siromašnima. Najviše je dodijeljeno Karitasu (100 000 dinara), vrtiću sestara Milosrdnica (12 000 dinara) a također su pokriveni troškovi muške ubožnice na Poljudu (224 000 dinara) te su pokriveni troškovi liječenja za siromašne u cijelom Splitu (72 500 dinara)³⁴¹. Iz spomenutog je vidljivo da je većina sredstava odlazila na prehranu i liječničke troškove. Izdataka u vidu odjeće i obuće bilo je jako malo u usporedbi sa Zagrebom ili Osijekom, a novčana pripomoć se nigdje ni ne spominje, što dovoljno govori o teškoj financijskoj situaciji u Splitu i okolici.

Humanitarni rad u Dalmaciji tijekom 1933. i 1934. godine nastaviti će se odvijati istim ritmom. Za razliku od Zagreba, ili čak slavonskih gradova, gorući problem humanitarnog rada u ovom dijelu zemlje ostati će nedostatak sredstava za namirenje potrebitih. Broj siromašnih je bio velik, a on je uvjetovan značajnim krahom industrije u Dalmaciji i općim siromaštvom ovog predjela, koje je trebalo humanitarnu pomoć i u godinama gospodarskog rasta.

³³⁹ Akcija za prehranu nezbrinute djece, Novo doba, 14. lipanj 1932.

³⁴⁰ Akcija Crvenog Krsta za izmjenu pomlatka preko ljeta, Novo doba, 5. kolovoz 1932.

³⁴¹ Ispred navale seoske sirotinje ove zime, Novo doba, 26. studenoga 1932.

9. Zagreb

Nezaposlenost i bijeda: položaj zagrebačkog radništva u razdoblju Velike gospodarske krize

Zagreb je kao najveći grad u Hrvatskoj, sa najvećim brojem stanovništva, neizbježno bio podložan društvenoj tektonici uzrokovanom Velikom gospodarskom krizom. Premda se Zagreb nije profilirao kao isključivo industrijski grad, on je ipak zbog svoje veličine i brojnosti stanovništva imao zavidnu industrijsku bazu, iz čega je proizlazila brojna društvena skupina: radništvo. Radništvo je podlijegalo sličnim društvenim i ekonomskim promjenama kao i radništvo u drugim gradovima, uz neke specifičnosti uvjetovane društvenom i ekonomskom strukturom grada Zagreba. Radništvo u Zagrebu nije bilo homogena grupacija, već se međusobno razlikovalo po brojnim socijalnim i ekonomskim karakteristikama, koje su većim dijelom bile uvjetovane njihovim zaposlenjem, odnosno primanjima. Financijska situacija radništva i njihovih obitelji često je otežana relativno visokim stanarinama, što je specifičnost za Zagreb u odnosu na druge hrvatske gradove. Iako su radnici bili podstanari u mnogim hrvatskim gradovima u ovom razdoblju, podstanarstvo radnika nigdje nije toliko dolazilo do izražaja kao u Zagrebu, gdje je stanarina predstavljala jedan od ključnih mjesečnih izdataka s kojima se navedeni društveni sloj susretao.

Dio zagrebačkog radništva je i prije pojave gospodarske krize živio u vrlo teškim uvjetima. Teška i hladna zima 1928./1929. osjetila se i u Zagrebu, gdje je nabavka ogrjevnog drveta u dovoljnim i povoljnim količinama predstavljala velik društveni, gospodarski, ali i politički problem u razdoblju gospodarske krize, ali i ranije. Tijekom spomenute hladne zime, siromašno radništvo kvarta Trešnjevka živjelo je na rubu gladi i smrzavanja zbog nedostatka novca³⁴². Teška zima povećavala je potrebu za hranom, odjećom i obućom zbog čega su mnogi potpali ispod granice siromaštva. Veliki nanosi snijega na prometnicama diljem zemlje (ne samo na Ličkoj pruzi) otežali su dovoz ogrjevnog drveta u Zagreb, zbog čega mu je cijena dodatno porasla³⁴³.

Krajem 1930. godine gospodarska kriza počinje utjecati na gospodarsko tkivo grada Zagreba. U svrhu pronalaska rješenja nadolazećih problema održan je sastanak vijećnika zagrebačke Obrtničke komore o kojemu se govorilo o stanju trgovine, obrta i industrije u zemlji, ali i u Zagrebu³⁴⁴. Na sastanku je podcijenjena magnituda i dugotrajnost krize te su stoga doneseni neki opći zaključci koji nisu mogli imati nikakvu konkretnu primjenu. Ključan ekonomski i društveni problem Zagreba u narednom vremenu, odnosno nezaposlenost, počeo se manifestirati u tom periodu. Jutarnji list u članku iz prvog broja u 1931. godini iznosi kako je 1930. godina bila teška u ekonomskom smislu, ali ispravno anticipira da će nadolazeća 1931. godina biti još teža. Ispravno se predviđa i utjecaj krize na sve

³⁴² Zima i bijeda, Jutarnji list, 5. veljače 1929.

³⁴³ Sniježna katastrofa, Jutarnji list, 14. veljače 1929.

³⁴⁴ Životna pitanja naše privrede, Jutarnji list, 13. prosinac 1930.

slojeve društva kada zaključuju kako će žrtve morati podnijeti „banker, zemljoposjednik, industrijalac, činovnik i radnik.“³⁴⁵

Zbog pomoći najsiromašnijim slojevima građanstva u rujnu 1931. godine maksimizirane su cijene kruha u Zagrebu³⁴⁶ prema cijenama sličnim kao i u ostalim hrvatskim gradovima. U Zagrebu je spomenuta praksa dočeka s najviše otpora od strane pekara koji su pokušali izigrati ove odredbe na različite, domišljate načine. Svega par dana nakon donošenja ove odluke, pekari u Zagrebu su gotovo prestali peći kruh i drastično su povećali proizvodnju peciva³⁴⁷ (na koja nije vrijedilo ograničenje cijena). U narednom razdoblju je stanovništvu praktički onemogućena kupnja kruha u Zagrebu zbog čega je Savez pekarskih obrtnika tužen na sudu. Veoma brзом odlukom suda nekolicina pekara koji su upražnjavali ovu praksu kažnjeni su u iznosu od 3000 dinara i 3 dana zatvora³⁴⁸. U istoj presudi kažnjen je i jedan mesar u iznosu 1500 dinara i 10 dana zatvora, također zbog nepoštivanja ograničenja cijena³⁴⁹. Pokušaji pekara da izigraju zakon nastavili su se u sljedećim mjesecima. Nakon što je spriječen nadomjestak kruha pecivima, pekari su smanjili težinu kruha kako bi nadomjestili razliku u cijeni. Nakon što je cijena regulirana prema težini, a ne prema komadu kruha, mnogi pekari počeli su kupovati jeftinije brašno lošije kvalitete, što je bitno utjecalo na kakvoću kruha³⁵⁰. Tako je ovaj pokušaj pomoći najsiromašnijim slojevima zagrebačkog društva u režiji vlasti rezultirao suprotnim učinkom od željenog.

Težak položaj radništva u Zagrebu morao je imati stanovit utjecaj na trgovačke obrte. Pošto radnici kao najbrojniji korisnici trgovina robom široke potrošnje ostaju bez izvora prihoda, sukladno tome smanjen je promet samim trgovinama. Teškom položaju trgovina djelomično je kriva i selektivna štednja, jer su ljudi bili skloniji štediti na robi široke potrošnje, a manje na zabavi. Zbog toga su u najteži položaj među trgovcima dovedeni krojači, koji su se žalili kako kavane, kina i gostione i dalje dobro posluju unatoč krizi, dok se ljudi odlučuju na štednju po pitanju odjeće³⁵¹. Ova primjedba krojača nije bila utemeljena pošto je bila znatna razlika u cijeni između odlaska u kino i kupnje odijela.

U ožujku 1932. godine Jutarnji list prenosi strukturu nezaposlenih radnika u Zagrebu početkom 1932. godine. Ukupan broj radnika u Zagrebu je 55 140, od čega je 16 165 nezaposleno, a 5011 je djelomično zaposleno³⁵². Najveći broj nezaposlenih otpada na službenike (1124), radnike u kožarskoj industriji (1175) i radnike u uslužnim djelatnostima (864)³⁵³. U poduzećima državnog monopola, željeznice i vojske broji se 1927 zaposlenih, ali ih čak 86.7% radi ograničeno, zbog čega se mogu smatrati socijalno ugroženom kategorijom. Ipak, razmjerno broju radnika i broju nezaposlenih, najteža situacija je bila među kuharima i konobarima³⁵⁴. Unatoč dobrom poslovanju gostionica i kavana, već zaposleni radnici često su bili primorani raditi dvije smjene, zbog čega je potreba za

³⁴⁵ Drvno tržište u godini 1930. Jutarnji list, 1. siječanj 1931.

³⁴⁶ Maksimizirane su cijene kruha u Zagrebu, Jutarnji list, 12. rujna 1931.

³⁴⁷ Jutarnji list, 16. rujan 1931.

³⁴⁸ Jutarnji list, 23. rujan 1931.

³⁴⁹ Propisane su i maksimalne cijene mesa ali su te cijene bile puno povoljnije za mesare pa do većih protesta nije došlo.

³⁵⁰ Jutarnji list, 7. studenog 19

³⁵¹ Vrlo slabo poslovanje zagrebačkih trgovaca, Jutarnji list, 9. siječanj 1932.

³⁵² Djelomična zaposlenost podrazumijeva posao od par sati na dan ili sezonski posao poput građevinske struke.

³⁵³ Jutarnji list, 15. ožujak 1932.

³⁵⁴ Jutarnji list, 1. srpanj 1932.

dodatnim radnicima bila izrazito mala. Slična praksa bila je prisutna u Dalmaciji te se stoga može zaključiti da je ovaj vid izrabljivanja radnika bio rasprostranjen diljem zemlje.

Problemi nezaposlenosti i djelomične zaposlenosti, u kombinaciji sa spomenutom krizom trgovina, rezultirali su velikim porastom u kupovini rabljene robe. Jutarnji list piše kako je trgovina rabljene robe jedina „grana privrede“ koja bilježi rast. U toj trgovini starinama i rabljenom robom sudjelovao je velik broj ljudi koji su prodavali i kupovali spomenutu robu: „Od rabljenih četkica za zube do skupocjenog pokućstva“. Zbog jeftinih cijena sajmove su posjećivali siromašni seljaci i nezaposleni radnici, a zbog velike ponude predmeta, za iste se počela interesirati i zagrebačka elita. Na sajmovima su kramari, tj. „staretinari“ prodavali velik asortiman stvari, od korištenih četkica za zube ili čarapi do knjiga, posteljine, bicikala, pa čak i automobila. Cijene su bile izrazito pristupačne, što je i privlačilo najveći broj posjetitelja. Većina posjetitelja bili su najsitniji slojevi zagrebačkog društva koji su došli u potrazi za rabljenom odjećom i drugim sitnicama, ali s vremenom su ti sajmovi postali svojevrsan društveni fenomen, pa su ih počeli pohoditi i bogatiji slojevi društva u pronalasku kakvih umjetnina ili radi samog doživljaja.

Na tim sajmovima bilo je i veoma mnogo djece koja su kupovala sitnice u ime roditelja, ali ih je bilo više koji su prodavali. Najčešće je riječ bila o sitnicama poput vezica za cipele ili gumba koje su prodavali za simboličke cijene, a novac bi najčešće potrošili na bombone ili sladolede na istom tom sajmu.

Sajmovi su bili specifični po tome što se jako velika količina robe prodala, što je privlačilo još veći broj ljudi da prodaju svoje stvari. Najveća prodaja obuhvaćala je rabljenu odjeću, čak i čarape i gaće. Kupovanje rabljenog donjeg rublja zapravo vrlo zorno pokazuje razmjere krize među siromašnim slojevima društva u Zagrebu. Dio građana dolazio je i radi hrane koju su po pristupačnim cijenama prodavali pečenjari koji su prodavali i svježe meso u velikim količinama i po pristupačnim cijenama.

Kako su sajmovi rasli po ponudi, tako je rasla i potražnja za robom koja se prodavala. Osim rabljene i jeftine robe, bilo je moguće kupiti i stvari bolje kvalitete, naročito odjeću. Nova odjeća se na sajmovima prodavala po znatno nižim cijenama nego u trgovinama, pa je i zagrebačka elita počela zalaziti na sajmove u potrazi za odijelima koja su se prodavala po cijeni od oko 150 dinara³⁵⁵. Tako su sajmovi, koji su funkcionirali na rubu legalnosti, bili indikator velikog broja problema s kojima je zagrebačko društvo bilo suočeno u navedenom razdoblju. Manjak novca, kao ključan problem u čitavoj zemlji, manifestirao se putem fenomena prodaje raznih artikala te s druge strane i kupovinom povoljnije robe, iako bila korištena ili nekvalitetna. Uzrok tom manjku novca ne leži nigdje drugdje osim u velikoj nezaposlenosti i redukciji plaća.

Problem nezaposlenosti nastavio je biti aktualan 1933. godine. Krajem 1933. godine u Zagrebu je zabilježeno oko 10 000 nezaposlenih, od čega je čak 7000 potpadalo u kategoriju duže nezaposlenosti³⁵⁶. Navedenom broju pridonosili su i radnici izvan Zagreba koji su se ondje javljali u potrazi za bilo kakvim poslom. Ovakva situacija po pitanju zaposlenosti stagnirati će sljedeće dvije godine te je tako početkom 1935. zabilježeno također oko 10 000 nezaposlenih u Zagrebu³⁵⁷. Situacija će se početi mijenjati na bolje nakon 1935. godine kada će u Zagrebu oživjeti građevinarska

³⁵⁵ U vrijeme krize najveći je promet među staretinarima, Jutarnji list, 22. srpanj 1932.

³⁵⁶ Zorko, T. : Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova, Zagreb, 2012, str.76.

³⁵⁷ Ibidem. str. 83.

industrija i kada ujedno dolazi i do postupnog generalnog oporavljanja industrije. Tako će Zagreb, iako najbogatiji dio Hrvatske, dočekati blagi oporavak u isto vrijeme kada i ostatak zemlje.

Društveni problemi u Zagrebu, uzrokovani gospodarskom krizom, razlikuju se od onih u ostalim dijelovima zemlje. Prvenstveno je uočljiva razlika u velikom broju nezaposlenih i siromašnih, što se moglo i očekivati s obzirom na brojnost stanovništva u Zagrebu. Ogroman broj nezaposlenih stvorio je socijalnu skupinu koja je počela egzistirati u zasebnom društvenom i ekonomskom okviru od ostatka građana. Unatoč adekvatnoj i obilatoj pomoći siromašnima u Zagrebu, oni su zbog svoje brojnosti i društvene strukture uzrokovali nekoliko društvenih fenomena koji su bili bitno manje prisutni u ostatku Hrvatske, a radikalno prosjačenje i pokretanje paralelnih sustava sive ekonomije samo su neki od najzanimljivijih primjera takve prakse.

Skitnja i prosjačenje na zagrebačkim ulicama

Zagreb je kao grad s najvećim brojem stanovnika u Hrvatskoj postao poprište jedne zanimljive društvene pojave: velikog broja prosjaka. Naravno, prosjaci su bili prisutni i u ostalim gradovima, naročito Splitu, ali njihov broj nigdje nije bio toliko velik da bi predstavljali socijalni problem koji je često zahtijevao intervencije vlasti kako bi bio doveden pod kontrolu. Prosjaka je u Zagrebu bilo i prije gospodarske krize, ali njihov se broj drastično povećava pojavom krize i porastom broja siromašnih.

Spomenuti prosjaci zanimljivi su zato što najčešće nisu predstavljali one društvene slojeve koji zaista trebaju pomoć, već su predstavljali jednu vrstu profesionalne prijevare koja se povezuje s urbanom kulturom tog vremena. Prije pojave same krize, zagrebački Jutarnji list piše kako „Prosijaci na zagrebačkim ulicama u 99% slučajeva nisu dostojni milostinje.“. Prosjačenje u Zagrebu je i prije krize postalo unosnim poslom, što je pretvorilo Zagreb u „prosjački velegrad“. Zanimljiva je i dobna struktura tadašnjih prosjaka, za koju se navodi da je uglavnom sačinjavaju mladi ljudi, a često i djeca³⁵⁸ koja prose po ulicama, ali i domovima te tako maltretiraju ljude. Prosjaci su se često bavili i sitnim kriminalom poput džeparenja ili sitnim krađama, zbog čega su često bili pod prismotrom policije. Najčešće nije bilo riječi o stanovnicima samog Zagreba, već o pridošlicama sa sela i manjih gradova koji su dolazili u Zagreb u namjeri prosjačenja. O razmjeru ovog fenomena najbolje govori podatak kako je tijekom 1928. godine iz Zagreba protjerano čak 1800 prosjaka koji nisu stanovnici Zagreba³⁵⁹. Ovaj problem se intenzivirao nakon Prvog svjetskog rata. Zagrebački Jutarnji list daje vrlo konkretan opis tog problema kao i njegovog uzroka te ga vrijedi prenesti u cijelosti:

„...Tko dobro vidi, taj će na svakom koraku, u svakoj ulici susresti po kojeg prosjaka s ispruženom rukom. Njih se Zagreb poslije rata ne može otresti, uza sva nastojanja i požrtvornost nadležnih faktora. Prosjaci niču na sve strane. Bezbroj puta susresti ćete po zagrebačkim ulicama prosjake koji su svako vrijeme malo u zatvoru, ali to ništa ne pomaže. Nakon zatvora otpremi ih se u zavičajno mjesto, ali to njega prvim vlakom nazad u Zagreb. Zašto? Jednostavno zato, jer u selu nema što da dobije. U selu se teško dolazi do novca, pa ga seljak teško i dariva. A drugo, što u selu redovito nema

³⁵⁸ O borbi protiv prosjačenja na zagrebačkim ulicama i u domovima, Jutarnji list, 27. svibanj 1929.

³⁵⁹ Ibidem.

nikakvih karitativnih društava, a većini općina nije stalo za njezine siromahe...U Zagrebu koji je postao njihova jedina centrala za cijelu Hrvatsku, dobar dio Slovenije, Dalmacije i Bosne.³⁶⁰

Velik broj spomenutih skitnica, došljaka, je obitavao oko prostora Sajmišta gdje se radila zgrada nove klaonice. Zbog njihovog velikog broja stvorili su stanovitu društvenu skupinu na tom području koje je privlačilo brojne građane grada Zagreba. Prosjaci su bili aktivni sudionici već spomenutih kramarskih sajмова gdje bi često prodavali ukradenu robu ili džeparili posjetioce. Na Sajmištu, gdje su napravili čitav kompleks privremenih zdanja, izgradili su improvizirane obrte i trgovine gdje su vračari i nadriliječnici proricali budućnost ili liječili ljude upitnim metodama, a bilo je i ilegalnih gostionica i kockarnica. Srijedom je upravo na Sajmištu organiziran jedan od ranije spomenutih sajмова u organizaciji ovih prosjaka i beskućnika.

1931. godine broj prosjaka u Zagrebu bitno je porastao, premda je o konkretnim brojkama teško govoriti. Također se promijenila i struktura tih prosjaka, jer je zbog gospodarske krize velik broj djece počeo prosjačiti. Prosjačka djeca često su bila domišljata te su su maskirala prosjačenje prodajom raznih sitnica poput cvijeća, ili su pokušavala prositi sviranjem nekog glazbala. U raciji u kolovozu 1931. godine uhapšeno je čak 35 prosjaka i oko 20 djece koji su neovlašteno prodavali cvijeće, tj. prosjačili³⁶¹. Nakon racije, uhapšeni prosjaci deportirani su u rodna mjesta što mnoge od njih nije sprječavalo da se ubrzo vrate u Zagreb.

Dolaskom jeseni 1931. godine u Zagreb je pristigao naročito velik broj prosjaka koji su svojim načinom prosjačenja uznemiravali građane. Zbog porasta konkurencije među samim prosjacima, morali su pribjeći agresivnijim nastupima radi što bolje zarade pa su tako počeli prositi po kućama i maltretirati ljude na ulicama. U navedenom razdoblju je u policijskoj akciji uhapšen prosjak s gotovinom od 1250 dinara i drugi koji je posjedovao čak 4500 dinara gotovine³⁶². Kada se uzme u obzir da je učiteljska mjesečna plaća iznosila oko 2000 dinara vidljivo je da je riječ o velikim količinama novca. Organizirane su i prosjačke grupe, gdje su neki pojedinci okupili siromašne građane invalide te ih organizirali u prosjačke grupe i sebi ubirali postotak zarade.

Iz navedenih podataka vidljivo je kako veći dio prosjaka nije prosio iz siromaštva i bijede, već su prosjačenje pretvorili u unosan posao. Siromašni kojima je doista prijetila glad razlikuju se od ovih prosjaka-varalica po tome što su molili za hranu, a ne novac. Povećanjem broja prosjaka u Zagrebu postati će sve teže razlikovati potrebite od prevaranata, zbog čega će prosjaci nastaviti biti meta policijskih racija i deportacija.

Nakon što je postalo jasno da policijske akcije nemaju bitan utjecaj na ovaj problem i pošto se velik dio prosjaka nakon deportacija vraćao u Zagreb, također je postalo vidljivo da je ključ rješenja ovog društvenog problema u samim građanima. Naime, prema velikom broju prosjaka u Zagrebu, kao i prema navedenim novčanim ciframa kod nekih uhvaćenih prosjaka, vidljivo je da je zagrebačko društvo bilo izrazito velikodušno prema tim prosjacima, jer ih u protivnom ne bi bilo. Tako je krajem 1932. godine održana Konferencija za suzbijanje prosjačenja po ulicama, na kojoj je velik broj zagrebačkih uglednika donio niz zaključaka i prijedloga u svrhu suzbijanja ovog društvenog problema. Prvi zaključak bio je apel na građanstvo u Zagrebu da se ne podupire ulično prosjačenje, a spomenuta

³⁶⁰ Zdravstvene i socijalne prilike u Zagrebu, Jutarnji list, 23. studenoga 1929.

³⁶¹ Racija na prosjake i prodavače cvijeća, Jutarnji list, 23. kolovoz 1931.

³⁶² Ibidem.

je i potreba posebnog opreza oko prosjaka koji prose po kućama, jer među njima ima mnogo kradljivaca.

Na Konferenciji se naglasilo da broj prosjaka u Zagrebu raste i da su zaposjeli sve ulice u centru grada i periferiji, a poseban je problem bila već spomenuta prošnja po kućama, trgovinama i gostionicama. Prosjačenje samo po sebi ne bi bilo problem da velik dio tih prosjaka nisu profesionalne varalice koje dolaze izvan Zagreba samo radi prosjačenja, a mjere redarstva su se pokazale neučinkovite, pošto se deportirani prosjaci redovito vraćaju³⁶³. Kao jedini mogući, humani način rješavanja ovog problema predloženo je prestajanje davanja novca prosjacima. Na Konferenciji je prvi put spomenuta ideja *humanitarnih bonova* koji bi se kupovali te bi se mogli poklanjati prosjacima i drugim siromašnima koji bi ih mogli mijenjati za živežne namirnice. Ideja je bila da se time obeshrabri one prosjake koji prosjače samo radi novca, dok bi se i dalje nastavljalo pomagati onima kojima prijeti glad.

O velikom broju „profesionalnih“ prosjaka govore i podatci o situaciji nakon uvođenja humanitarnih bonova. Jutarnji list prenosi brojna svjedočanstva građana u kojima prosjaci bonove bacaju te inzistiraju na gotovu novcu. Komičan je i primjer grupe profesionalnih prosjaka koji su velik broj bonova pokušali promijeniti u gotovinu u Gradskom socijalnom odsjeku, zbog čega su privedeni od strane policije³⁶⁴. Nakon tog primjera, profesionalni prosjaci počeli su bonove bacati uokolo tako da su se spomenuti često znali naći po ulicama.

Velikodušnost zagrebačkih socijalnih institucija i dobrotvornih udruga rezultirala je sličnom pojavom i među nezaposlenim radništvom. Tako je dio nezaposlenih radnika u Gradskom socijalnom odsjeku odbijao ponude poslova te su samo zahtijevali pripomoć, po mogućnosti u gotovu novcu. Ponude za javne radove su odbijali³⁶⁵. Zbog toga se pojavila ideja da i socijalnu pomoć treba ograničiti samo na živežne namirnice, a novac davati samo u nuždi. Situacija je dosegla razinu apsurdna. Unatoč tisućama nezaposlenih i siromašnih, za javne radove koje je Socijalni odsjek raspisao u ožujku 1933. godine, nije se javio niti jedan nezaposleni radnik³⁶⁶. Kada se ova situacija usporedi s prehrambenom i financijskom situacijom u Dalmaciji dolazi se do apsurdnih zaključaka. Tako je u istoj zemlji u jednoj regiji stanovništvo gladovalo i radilo najteže fizičke poslove za hranu bez plaće, dok se u bogatom Zagrebu odbijala hrana i posao.

Program humanitarnih bonova dobro je napredovao i već je u prva tri mjeseca polučio zavidne rezultate. Do kraja ožujka 1933. godine prodano je bonova u iznosu 157 200 dinara, a bonove je došlo utržiti 734 osobe u ukupno 1820 navrata. U navedenom razdoblju su iz Zagreba prognana 41 profesionalna prosjaka zbog raznih pokušaja malverzacija s bonovima³⁶⁷. Vidljivo je da je broj prosjaka koji su zaista imali egzistencijalne poteškoće negdje oko 734, dok se onih ostalih 500 može smatrati profesionalnim prosjacima koji su prosjačili radi novca, a ne radi egzistencijalnih potreba.

Poseban problem predstavljala su i djeca-prosjaci koja se nisu mogla deportirati, pošto je uglavnom riječ o djeci siromašnih slojeva u Zagrebu. Spomenuta djeca također nisu direktno prosila kao odrasli prosjaci već su za to često imali paravan poput prodaje cvijeća, vezica za cipele ili gumba, a neki su svirali neko glazbalo ili žonglirali radi prošnje. Zagrebački građani bili su dodatno socijalno osjetljivi na

³⁶³ Konferencija za suzbijanje prosjačenja po ulicama, Jutarnji list, 31. prosinac 1931.

³⁶⁴ Prosjaci bacaju bonove, a traće samo gotov novac, Jutarnji list, 12. siječanj 1933.

³⁶⁵ Jedna zanimljiva pojava u danima nezaposlenosti, Jutarnji list, 3. ožujka 1933.

³⁶⁶ Zar u Zagrebu nema nezaposlenih radnika?, Jutarnji list, 18. ožujak 1933.

³⁶⁷ Akcija gradske općine za suzbijanje prosjačenja, Jutarnji list, 29. ožujak 1933.

djecu koju su rado donirali, stoga su postojali neki pojedinci koji bi organizirali nekoliko djece radi prosjačenja³⁶⁸.

Policijske akcije i racije nastavljene su 1934. godine te su imale nekog učinka po pitanju rješavanja problema prosjačenja i skitnje, ali je navedeni učinak je bio kratkotrajan i ograničen. U jednoj velikoj akciji u ožujku 1934. godine uhapšeno je oko 200 skitnica, prosjaka i beskućnika³⁶⁹, od čega je veći broj deportiran u rodna mjesta. Navedene akcije, premda često manjeg razmjera, bile su česte u razdoblju gospodarske krize, ali one nisu mogle trajno riješiti problem prosjačenja i skitnje po Zagrebu. Problem će se početi sanirati krajem 30-ih godina u namjeri popravljavanja gospodarske situacije u cijeloj zemlji.

Zagrebački podstanari kao društvena i gospodarska kategorija

Zagreb je doživio najveći populacijski rast u Hrvatskoj tijekom 20-ih godina u odnosu na druge gradove. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine u Zagrebu je živjelo 185 000 stanovnika³⁷⁰. U Zagrebu je u ovom razdoblju natalitet nadilazio mortalitet za oko 1000 osoba svake godine. Primjerice, 1932. godine rođeno je 4000 djece, a umrlo je 3000 ljudi³⁷¹. Navedenoj brojci treba dodati i priljev ljudi sa sela i manjih gradova u Zagreb. Spomenuti populacijski rast nadilazio je izgradnju adekvatne stambene infrastrukture za rastuće stanovništvo. Nesrazmjer u ponudi stambenih jedinica i potražnji istih rezultirao je relativno visokom stanarinom, čak i među lošijim stanovima. Životni standard u Zagrebu je krajem 20-ih godina viši od ostatka zemlje tako da podmirenje ovih stanarina podstanarima nije predstavljalo veći problem, osim onih najsiromašnijim. Pojavom gospodarske krize i padom zaposlenosti broj siromašnih podstanara bitno će porasti, čime će stambeno pitanje postati jednim od ključnih socijalnih pitanja Zagreba u vrijeme gospodarske krize.

Dodatan problem bila je kvaliteta najjeftinijih i najlošijih stambenih jedinica zbog čega su određeni često bili poprište bolesti i kriminala. Ključan problem spomenutih stanova na periferiji je higijena, gdje su standardi bili usporedivi s onima na selu (najčešće je i bilo riječ o seoskom stanovništvu). Najveći problem po pitanju periferije predstavljali su nereguliran odvoz smeća (često i nepostojeći), đubrišta oko kuća i izvora vode te neposredna blizina stoke i ljudskih nastambi³⁷².

Zbog velikog porasta stanovništva 20-ih godina u Zagrebu građevinska industrija bilježila je stalan rast. Samo u studenom 1929. godine je izdano 135 građevinskih dozvola u gradu Zagrebu, što se uglavnom odnosilo na prizemne građevine³⁷³. Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća u Zagrebu je izgrađeno 2825 zgrada, od čega je najviše građeno 1928. godine, a najmanje 1921. godine³⁷⁴. Najveći broj izgrađenih zgrada otpadao je na stambene jedinice. Pojavom gospodarske krize, građevinska djelatnost će zapasti u recesiju. Godine 1931. broj izgrađenih stambenih jedinica u Zagrebu bio je

³⁶⁸ Mali trgovci na zagrebačkim ulicama, Jutarnji list, 27. rujna 1933.

³⁶⁹ Velik broj skitnica i beskućnika u Zagrebu, Jutarnji list, 8. ožujka 1934.

³⁷⁰ Jutarnji list, 25. travanj 1931.

³⁷¹ Najnoviji Zagreb u brojkama, Jutarnji list, 5. siječanj 1933.

³⁷² Zdravstvene i socijalne prilike u Zagrebu, Jutarnji list, 23. studenoga 1929.

³⁷³ Jutarnji list, 24. prosinac 1929.

³⁷⁴ 2825 zgrada sagrađeno je u Zagrebu za 10 godina, Jutarnji list 27. kolovoz 1931.

rekordan. Izgrađeno je preko 500 zgrada s više od 2300 stambenih jedinica³⁷⁵. Tijekom 1932. godine građevna će djelatnost pasti za oko 20% u odnosu na rekordnu 1931. godinu, a najveći pad će se osjetiti u takozvanim pripremnim radovima³⁷⁶ koji će iznositi oko 40%. Pripremni radovi odnose se na projektiranje i pripremu zemljišta za radove sljedeće sezone tj. godine. Smanjenje pripremnih radova s 344 iz 1931. na 205 u 1932. godini anticipira da će sljedeća, 1933. godina biti još teža po pitanju građevinske industrije i proširenju fonda stambenih jedinica.

Pad građevne djelatnosti u Zagrebu usko je vezan za podstanarsku situaciju u Zagrebu. Veliki dio stanova gradio se u namjeri iznajmljivanja, odnosno kao svojevrsni oblik ulaganja. Zbog gospodarske krize mnogi podstanari ipak nisu bili u mogućnosti plaćati stanarine pa su takvi poslovi postali nerentabilni. Manjak novca u državi otežao je proces dobivanja kredita za građevnu djelatnost, a istovremeno je bilo vrlo malo pojedinaca koji su posjedovali dovoljno gotovog novca za veće građevinske radove bez podrške banke. Također je drastično smanjeno financijsko stanje podstanara, zbog čega je iznajmljivanje kuća i stanova postalo manje unosno. Procjenjuje se da su prihodi najširih slojeva smanjeni za oko 50%, zbog čega su mnogi bili u nemogućnosti plaćati stanarinu ili su odlazili u jeftinije i lošije stanove³⁷⁷.

Tako je veći broj novih stanova, koji su ujedno bili i skuplji, ostao prazan, dok su podstanari selili u starije i jeftinije stanove koje su si mogli priuštiti. Takva situacija dovela je do umjetnog viška stanova za koje je postojala potražnja, ali koje si mnogi nisu mogli priuštiti³⁷⁸. U takvoj situaciji nije imalo ekonomskog smisla ulagati u izgradnju novih (još skupljih) stanova.

Između fenomena škara-cijena i situacije s cijenama stanova u Zagrebu moguće je povući određene paralele. U Zagrebu je uz masovna otpuštanja, koja su osiromašila velik dio ljudi, važan ekonomski čimbenik i sniženje plaća svih zaposlenih. Unatoč otpuštanjima i snižavanjima plaća, stanarine u Zagrebu nisu snižene kako bi odgovorile navedenim promjenama na tržištu. Rezultat je bio taj da su ljudi masovno selili u jeftinije, ali bitno lošije stanove koji su i sami s vremenom postali preskupi. Zbog toga su mnogi ostajali dužni stanodavcu, a brojni su potpadali ispod razine siromaštva.

U prosincu 1931. godine, u Zagrebačkom Zboru održan je sastanak 4000 podstanara koji je organiziralo oko 30 organizacija svih staleža i platnih razreda. Na sastanku je donesena rezolucija kojom se zahtjeva kolektivno smanjenje stanarina u Zagrebu za 50%³⁷⁹. Ovaj dokument postati će baza svih budućih pregovora između podstanara i stanodavaca oko usuglašavanja cijena stanova u Zagrebu.

U siječnju 1932. godine, nakon nemogućnosti postizanja dogovora, zahtjevi za smanjenjem stanarina smanjeni su na 30%³⁸⁰, nakon čega se očekivao odgovor stanodavaca. Nakon daljnjih pregovora, krajem veljače je dogovoreno kolektivno snižavanje stanarina u gradu Zagrebu za 10%³⁸¹, što se može smatrati kompromisnim rješenjem. Početno predloženih 50% sniženja stanarina nije moglo biti prihvaćeno od strane stanodavaca, a pošto je riječ o dobrovoljnoj suradnji između dva udruženja

³⁷⁵ Najnoviji Zagreb u brojkama, Jutarnji list, 5. siječnja 1933.

³⁷⁶ Tiha likvidacija građevne djelatnosti u Zagrebu, Jutarnji list, 9. rujan 1932.

³⁷⁷ Tiha likvidacija građevne djelatnosti u Zagrebu, Jutarnji list, 4. travnja 1933.

³⁷⁸ Zorko, T. : *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb, 2012.

³⁷⁹ Stanari traže sniženje stanarine za 50%, Jutarnji list, 14. prosinac 1931.

³⁸⁰ Jutarnji list, 24. siječanj 1932.

³⁸¹ Cijene stanova u Zagrebu su nešto niže, Jutarnji list, 24. veljače 1932.

građana, ovakvo se rješenje može smatrati kompromisom između dva suprotstavljena interesna kruga građana.

Sve lošija financijska situacija zagrebačkih podstanara rezultirala je preseljenja u stanove vrlo upitne kvalitete unatoč dogovorenom smanjenju stanarina. Mnogi su tako živjeli u podrumima, tavanima ili gospodarskim zgradama, pošto im je takav smještaj bio ekonomski najpristupačniji. Život u lošim uvjetima imao je značajnih utjecaja na zdravlje tih podstanara, što je jedan od glavnih razloga velike raširenosti tuberkuloze u Zagrebu, o čemu će biti kasnije riječ. Preseljenje u jeftinije stanove najčešće se podudaralo s migracijom iz središta Zagreba na gradsku periferiju te je stoga u ovom razdoblju zamjetan demografski rast zagrebačke periferije, što je na kraju rezultiralo uključivanjem nekih naselja (Kustošija, Vrapče) u sastav grada.

Socijalni programi i humanitarni rad

Dobrotvoran rad i socijalni programi, koji su bili aktualni diljem zemlje, bili su najizraženiji u Zagrebu kao gradu s najvećim brojem stanovnika u Hrvatskoj. Osim broja stanovništva, rad velikog broja humanitarnih udruga bio je uvjetovan velikim brojem relativno bogatog građanstva i udruga koje su svojim zalaganjem i donacijama omogućile širok spektar dobrotvornih akcija. Humanitarni rad predvode brojne udruge koje koordiniraju donacije građana i institucija te podjelu i ulaganje doniranog novca. Humanitarne udruge mogu se podijeliti na vjerske i građanske, s obzirom da je najveći broj humanitarnih udruga proizlazio iz vjerskih institucija ili je nastao građanskom inicijativnom.

Veći broj navedenih udruga postoji još i prije pojave gospodarske krize, ali je tada njihov rad intenziviran početkom 30-ih godina zbog rasta broja siromašnih i potrebitih. Osim humanitarnih udruga, važne su i gradske socijalne institucije koje su također imale važnu socijalnu komponentu pri pomaganju siromašnima u razdoblju gospodarske krize. Gradske socijalne institucije često su financijski potpomagale rad humanitarnih udruga, a česta je bila i suradnja po pitanju nekih projekata. Velik broj humanitarnih udruga u Zagrebu je djelovao i prije pojave gospodarske krize, ali je njihov rad pojačan dolaskom krize, kada se velikom brzinom povećava broj siromašnog stanovništva. Ipak, tradicija humanitarnog rada u Zagrebu je bila vrlo živa i prije pojave gospodarske krize.

U Zagrebu je u 1929. godini bilo registrirano 7 dječjih skloništa koji su skrbili o ukupno 1049 djece od čega je čak 993 dobivalo dnevnu prehranu. U istoj godini je Gradska općina, koja je u Zagrebu imala posebno istaknuti socijalni karakter, podijelila odjeću 2850 osoba, od čega je najveći broj otpao na siromašnu djecu. Gradska općina također je podijelila 25 vagona drva, 5 vagona brašna i to sve skupa u vrijednosti od 920 000 dinara te je dodatno podijelila 12 000 dinara gotovog novca³⁸². Vidljivo je kako ovi brojevi nadilaze razmjere dobrotvornih akcija u Splitu, Osijeku i drugim gradovima u najtežim godinama gospodarske krize, što pokazuje razmjere siromaštva u Zagrebu krajem 20-ih godina neovisno o gospodarskoj krizi. Velik dio zagrebačkih humanitarnih udruga sudjelovati će u sakupljanju priloga u novcu i hrani radi pripomoći pasivnim krajevima u teškoj zimi 1928./1929. i u narednim godinama kada će dotičnim krajevima prijetiti glad. Zbog takvih akcija važno je naglasiti

³⁸² Pomoć siromašnom građanstvu u godini 1929. Jutarnji list, 6. ožujak 1930.

kako se humanitarne udruge u Zagrebu razlikuju od onih u drugim gradovima, što su se aktualno uključivale u pomoć drugim krajevima Hrvatske prema potrebi i mogućnostima.

U razdoblju prije gospodarske krize, svojim radom se ističe humanitarno društvo „Prehrana“ koje je tijekom 1930. godine kontinuirano radilo te dnevno prehranjivalo oko 600 osoba. Društvo su pokrenuli ugledni građani pod vodstvom trgovca Šandora Alexandra 1914. godine³⁸³, a aktivno ga je potpomagao grad u vidu besplatnog prostora i smanjenih poreza. Česte su bile i zabave na kojima su se sakupljane donacije za rad društva koje se primarno bavilo prehranom siromašne djece³⁸⁴. Društvo je kratkotrajno obustavilo rad 1931. godine radi preseljenja u Kukovićevu palaču koja je preuređena u tada najveću pučku kuhinju u Zagrebu³⁸⁵.

Važno je bilo i djelovanje humanitarnog društva Materinstvo koje je osnovano 1919. godine s ciljem pomoći siromašnim majkama³⁸⁶. Društvo je djelovalo tijekom 20-ih godina kada je podijelilo preko 250 000 dinara siromašnim majkama. Krajem 1931. prve društvo Materinstvo intenzivira svoj rad te u suradnji s ravnateljstvom Građanske kaptolske škole otvaraju prvo sklonište za učenike koji nisu zavičajni u Zagrebu³⁸⁷.

Jedno od najstarijih humanitarnih društava koja djeluju u ovom razdoblju je zagrebačko društvo „Dobrotvor“ koje je osnovano 1877. godine na inicijativu književnika Đure Deželića³⁸⁸. Dobrotvor se dolaskom gospodarske krize profilira kao društvo za pomoć siromašnoj djeci koju su u više navrata darivali odjećom³⁸⁹.

Nastupom gospodarske krize koja uzrokuje velike društvene probleme u Zagrebu određene gradske institucije počinju poprimati humanitarni karakter i aktivno pomažu siromašne i nezaposlene. Krajem 1931. godine Radnička komora grada Zagreba i Burza rada zajedničkom su akcijom donirale 100 000 dinara gradskoj općini u svrhu izgradnje prenoćišta za nezaposlene radnike³⁹⁰. Uslijedila je zajednička akcija gradskog Socijalnog odsjeka i Saveza trgovaca grada Zagreba kojom su otvorene tri pučke kuhinje s ukupnim kapacitetom od 1000 toplih obroka na dan. Također su otvorene dvije blagovaonice i grijaonice, po jedna u istočnom, a druga u zapadnom dijelu grada. Dodatno je osigurana odjeća za 5000 siromašne školske djece³⁹¹. Navedena akcija pokrenuta je kao reakcija na sve veću bijedu u gradu, s obzirom da je dnevno oko 1500 siromašnih radnika tražilo pomoć gradskog Socijalnog odsjeka. Jutarnji list prenosi opis iz kojeg se vidi struktura ljudi kojima je trebala pomoć:

„Kolone stoje pred gradskim socijalnim odsjekom i te kolone svakim danom postaju sve to veće. Počinju već kod gradske blagajne i svršavaju na dnu hodnika. Čovjek do čovjeka, žena, djeca, stari, mladi. Nisu to obični gosti gradske socijalne skrbi, imade tu i pristojnih odijela, posljednjih kaputa za svečane zgode iz starih dobrih vremena, glava pokrivenih šeširima, ljudi koje dnevno srećemo na ulici

³⁸³ Zorko, T. : *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb, 2012, str. 318.

³⁸⁴ Rad humanog društva „Prehrane“ u prošloj godini, Jutarnji list, 20. travanj 1931.

³⁸⁵ Izgradnja najveće menze u Zagrebu, Jutarnji list, 6. svibnja 1931.

³⁸⁶ Zorko, T. : *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb, 2012, str. 344.

³⁸⁷ Jutarnji list, 31. listopada 1931.

³⁸⁸ Zorko, T. : *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb, 2012, 358.

³⁸⁹ Pomoć siromašnim učenicima zagrebačkih pučkih škola, Jutarnji list, 6. studenog 1931.

³⁹⁰ Prenosište za siromašne radnike, Jutarnji list, 19. studenoga 1931.

³⁹¹ Borba protiv nezaposlenosti, zime i bijede, Jutarnji list, 5. prosinac 1931.

i nikada ne bi rekli da su i oni došli u položaj da se moraju svrstati u red bijednih. Ovi i oni od prije stoje tu tijelo do tijela, solidarno i drugarski, bije ih jedno zlo: bijeda.“³⁹²

Usred sve veće potrebe planirana je izgradnja dodatnih pučkih kuhinja i prenoćišta, posebice u istočnom dijelu grada te u Selskoj cesti i Botičevoj ulici. Kako se zima krajem 1931. godine intenzivirala, Banska uprava i Gradska općina zajedno su izdali proglas za veliku sabirnu akciju za pripomoć sirotinji. Savez trgovaca je u sklopu navedene akcije sakupio oko 250 000 dinara, dok je gradska akcija sakupila oko 100 000 dinara u istom razdoblju. Sakupljena je i velika količina odjeće i obuče, a sa svim prikupljenim materijalima raspolagao je gradski Socijalni odsjek. Trgovci drvetom do kraja su godine donirali veliku količinu ogrjevnog drveta za siromašne, dio besplatno, a dio pod smanjenom cijenom³⁹³ u sklopu ove akcije.

Početkom 1932. aktivira se i Društvo Mladih Djevojaka koje je otvorilo prenoćište za djevojke koje su dolazile u Zagreb u potrazi za poslom³⁹⁴. Kao što i sam naziv sugerira, društvo je bilo orijentirano na pomoć siromašnim i nezaposlenim djevojkama te ih je stambeno zbrinjavalo. Slično ovom društvu je i humanitarna udruga „Kolo Domaćica“ koje je sakupljalo donacije za domaćinsku školu te su u sklopu škole otvorile prostoriju za smještaj i prehranu siromašnih učenica iste škole³⁹⁵.

U humanitarne akcije uključuju se svi slojevi zagrebačkog društva, neovisno o pripadnosti humanitarnim udrugama. U navedenom razdoblju Zagrebačka nadbiskupija otvorila je nekoliko kuhinja u Zagrebu, čiji trošak je iznosio 40 000 dinara mjesečno, od čega je polovicu pokrivao osobno nadbiskup Ante Bauer³⁹⁶. U istom razdoblju održana je i humanitarna nogometna utakmica između nogometnih klubova Concordia i Građanski koja je odigrana u veljači 1932. godine. Utakmici je prisustvovalo 2000 ljudi, a prikupljeno je preko 10 000 dinara u dobrotvorne svrhe³⁹⁷.

Godine 1932. gospodarska kriza ulazi u svoju najtežu fazu, što se odražava na socijalne prilike u Zagrebu. Početkom iste godine u Zagrebu je radilo čak 15 pučkih kuhinja koje su zajedno hranile 1200 ljudi, a čak 3000 ljudi imalo je pravo na besplatnu prehranu³⁹⁸. Zbog velikog broja pučkih kuhinja i dobrog financijskog stanja istih, može se zaključiti da je humanitarnim radom i gradskim socijalnim programima glad eliminirana kao društveni problem u Zagrebu. Zbog ovakve situacije zapažena je velika navala siromašnih iz okolnih gradova i sela u Zagreb. U gradski Socijalni odsjek javilo se čak 6000 ljudi za ostvarivanje prava na prehranu, ali su mnogi odbijeni jer nisu bili zavičajni u Zagrebu³⁹⁹.

Rad humanitarnih društava u Zagrebu doživio je vrhunac u najtežim godinama gospodarske krize: 1932. i 1933. godine. Na ljeto 1932. godine zabilježeno je 600 raznih društava u Zagrebu, a čak je 2/3 zaposlenih građana bilo učlanjeno u barem jedno od tih društava, od čega je 100 bio humanitarnog karaktera⁴⁰⁰. Čak ni postojanje tolikog broja dobrotvornih društava nije moglo otkloniti svu bijedu i siromaštvo sa zagrebačkih ulica. Državne željeznice dozvolile su tri obitelji s ukupno 14 članova da na

³⁹² Ibidem.

³⁹³ Velika sabirna akcia po cijelom Zagrebu, Jutarnji list, 15. prosinac 1931.

³⁹⁴ Jutarnji list, 10. siječanj 1932.

³⁹⁵ Jutarnji list, 22. ožujak 1932.

³⁹⁶ Akcija za prehranu sirotinje u Zagrebu, Hrvatski list, 10. siječanj 1932.

³⁹⁷ Utakmice za sirotinju grada Zagreba, Jutarnji list, 3. veljače 1932.

³⁹⁸ U gradskim pučkim kuhinjama hrani se 1200 osoba dnevno, Jutarnji list, 16. veljače 1932.

³⁹⁹ Ibidem.

⁴⁰⁰ Zagreb imade oko stotinu dobrotvornih društava, Jutarnji list, 9. kolovoz 1932.

njihovom zemljištu, uz prugu, mogu napraviti improvizirana skloništa, premda je to bilo protiv pravila i propisa grada.

Dolaskom zime 1932. godine potreba za humanitarnim radom u Zagrebu se intenzivira. Oko Božića iste godine održan je niz svečanosti koje su predvodila humanitarna društva: Dobrotvorni Stolček, Pjestovaliste, Dom Milosrđa, Hrvatski Radiša, Materinstvo i mnoga druga. Prikupljena sredstva su iskorištena, ovisno o afinitetu udruge. Tako je Dobrotvorni Stolček s prikupljenim sredstvima donirao nekoliko stotina djece s odjećom i obućom, a Materinstvo je ponovno doniralo siromašne i nezaposlene majke⁴⁰¹.

Jedna od najvećih humanitarnih akcija 1933. godine u Zagrebu bila je ona predvođena društvom Dom Milosrđa. Karitativnim radom udruge u prvim mjesecima 1933. godine prikupljeno je čak 500 000 dinara od članova i donacija. Spomenutom svotom kupljena je još jedna kuća na Tuškancu u svrhu zbrinjavanja starih i nemoćnih. Dom Milosrđa je i prije navedene akcije zbrinjavao oko 220 staraca i starica te im osigurao stvari nužne za život. Društvo je također dnevno hranilo preko 400 siromašnih kojima je nuženo više obroka, a podijeljen je i kruh koji su siromašni mogli ponijeti kućama⁴⁰².

Tijekom 1933. godine, društvo Dom Milosrđa nametnuti će se kao najvažnije humanitarno društvo u Zagrebu. U prvih devet mjeseci 1933. godine kuhinja Doma Milosrđa u Klaićevoj ulici je podijelila preko 250 000 toplih obroka, a ukupan iznos potrošen na prehranu sirotinje iznosio je 320 000 dinara⁴⁰³. Društvo je bilo jedinstveno po tome što je samo dijelilo hranu, a nikako novac, stoga se je osiguralo od prevaranata te su njihovi korisnici bili oni kojima je zaista prijetila glad.

Društvo zagrebačkih gospođa je u travnju 1933. godine obilježavalo 10 godina rada sirotišta u Hrvatskom Leskovcu⁴⁰⁴ u neposrednoj blizini Zagreba. Društvo je osiguralo hranu za sirotište, a potrebni radovi poput kuhanja, čišćenja i pospremanja obavljani su na volonterskoj bazi od članica društva. Društvo je usko surađivalo s časnim sestrama Karamelićankama te su često u suradnji darivala najsiromašniju djecu povodom blagdana⁴⁰⁵. Siromaštvo među djecom postajalo je sve ozbiljniji problem grada Zagreba, što potvrđuje i podatak da su početkom 1934. godine u Zagrebu otvorena dva sirotišta, a oba su imala kapacitet za primanje 500 djece⁴⁰⁶.

Tuberkuloza u Zagrebu predstavljala je puno veći problem nego u ostatku zemlje, gdje je također bila prisutna. Ona je u Zagrebu bila široko raširena među stanovništvom, posebice među djecom i mladima, unatoč nešto boljim higijenskim uvjetima od ostatka zemlje. U svrhu suzbijanja ove bolesti, u razdoblju gospodarske krize pokrenuto je više akcija i programa u svrhu njenog sprječavanja. U svibnju 1930. godine održani su tečajevi diljem grada u kojima se obrazuje građanstvo o prevenciji tuberkuloze⁴⁰⁷. Navedeni tečajevi u organizaciji Društva za suzbijanje tuberkuloze zapravo su tek uvod u šire programe koji će se odvijati narednih godina. Društvo za suzbijanje tuberkuloze uživalo je pokroviteljstvo kraljice Marije Karađorđević te je djelovalo na prostoru cijele Jugoslavije, a ne samo u Hrvatskoj.

⁴⁰¹ Darivanje siromašne djece u Zagrebu, Jutarnji list, 23. prosinca 1932.

⁴⁰² Preko 800 000 besplatnih obroka hrane za zagrebačku sirotinju, Jutarnji list, 7. ožujka 1933.

⁴⁰³ Četvrt milijuna besplatnih obroka hrane, Jutarnji list, 4. listopada 1933.

⁴⁰⁴ Deset godina humanog rada Društva zagrebačkih gospodja, Jutarnji list, 22. travanj 1933.

⁴⁰⁵ Jutarnji list, 21. prosinac 1933.

⁴⁰⁶ Dva nova skloništa za 500 djece u Zagrebu, Jutarnji list, 10. veljače 1934.

⁴⁰⁷ Socijalno-higijenski tečaj, Jutarnji list, 2. svibanj 1930.

Akcije suzbijanja tuberkuloze nastavljene su 1931. godine u svibnju, kada su održane brojne kino projekcije o toj bolesti. Tuberkuloza je bila jedan od najvećih uzročnika mortaliteta u Hrvatskoj i Zagrebu. Na spomenutim kinoprojekcijama prodavane su markice u iznosu od 2 dinara za borbu protiv tuberkuloze te su također održana brojna predavanja po osnovnim, srednjim i strukovnim školama u svrhu prevencije tuberkuloze. Zbog velike raširenosti među djecom i mladima, postojala je osobita potreba da se oni obrazuju po pitanju njezine prevencije. U sklopu ovih akcija, održana je i Velika higijenska izložba na Zagrebačkom Zboru (Velesajmu) te su po kućama dijeljeni informativni letci. U suradnji s kinooperaterima je dogovoreno da se prije svakog filma pušta kratki film o tuberkulozi⁴⁰⁸.

Podatci o razmjerima zaraze tuberkulozom u Zagrebu, posebice među mladeži, su zapanjujući. Smatralo se da broj zaražene djece od tuberkuloze prelazi 70%⁴⁰⁹. Unatoč brojnim predavanjima, koja su se prenosila i preko radija, bolnice su bile pretrpane zaraženima tuberkulozom. Glavni uzrok širenja bolesti je bilo šetanje bolesnih među zdravima. Prema statistikama, ukupno 20-30% djece rođene u Zagrebu umiralo je od tuberkuloze u prvih 6 mjeseci života⁴¹⁰. U pučkim školama bilo je 59% zaraženih dok se u srednjim školama brojka popela do 66%⁴¹¹. Zbog velike raširenosti ove smrtonosne bolesti, ona se ponekad naziva i bijelom kugom te je iz navedenog razloga ne treba miješati s terminom bijela kuga koji označava manji natalitet od mortaliteta. U razdoblju gospodarske krize, tuberkuloza je uzrok čak 25% smrti u Zagrebu⁴¹². U Primorskoj banovini, tuberkuloza nije predstavljala toliki problem, uglavnom zbog rjeđe naseljenosti. Tako je u cijeloj Primorskoj banovini bilo oko 2000 umrlih od tuberkuloze, a u samom Splitu oko 100 na godinu⁴¹³. U istom razdoblju u Zagrebu je bilo oko 800 smrtnih slučajeva uzrokovanih tuberkulozom godišnje što dovoljno govori o razmjeru problema.

Spomenute akcije za suzbijanje tuberkuloze zajedno će sa raširenom zdravstvenom njegom polučiti dobre rezultate po pitanju suzbijanja ove bolesti. Mortalitet od tuberkuloze u Zagrebu dosegao je svoj zenit 1931. godine te će se tijekom 30-ih godina smanjivati po stopi od oko 10% po godini⁴¹⁴.

Alkoholizam je diljem zemlje predstavljao ozbiljni zdravstveni i društveni problem, a najviše se manifestirao u slavonskim selima i Zagrebu. U svrhu suzbijanja alkoholizma održavana su predavanja, a novine često pišu kritički nastrojene članke prema uživanju alkohola. Jutarnji list tako piše krajem 1929. „...zlo je strahovita zaraza alkoholizma u kojoj ne narod do grla ogrezao.“⁴¹⁵ a pri tome se navodi primjer kotara Bosanska gradiška gdje je tijekom prošle godine potrošeno 10 milijuna dinara za alkohol pri čemu nije izračunat alkohol domaće radinosti. Situacija nije bila mnogo bolja u Zagrebu, pogotovo među siromašnim i nezaposlenim radništvom te su stoga u ovom razdoblju pokrenute razne akcije s ciljem suzbijanja alkoholizma. Spomenute akcije bile su najbrojnije u okolici Osijeka te u

⁴⁰⁸ Dani borbe protiv tuberkuloze

⁴⁰⁹ Porazne statistike o zdravlju zagrebačke mladeži, Jutarnji list, 21. svibanj 1933.

⁴¹⁰ Vjerojatno ih je bilo i više, pošto statistike obuhvaća samo one umrle u bolnici dok oni koji su umrli doma nisu pribrojani.

⁴¹¹ Porazne statistike o zdravlju zagrebačke mladeži, Jutarnji list, 21. svibanj 1933.

⁴¹² U Zagrebu svaki četvrti umire od tuberkuloze, Jutarnji list, 18. veljače 1934.

⁴¹³ Društvo za suzbijanje tuberkuloze, Novo Doba, 2. svibanj 1931.

⁴¹⁴ Zorko, T. : *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb, 2012, Str.113.

⁴¹⁵ Alkohol unistava narod, Jutarnji list, 24. studenoga 1929.

samom Zagrebu, gdje je 5. srpnja dr. Fedor Mikić održao anti-alkoholičarsku izložbu u Umjetničkom paviljonu s ciljem borbe protiv alkoholizma⁴¹⁶.

Socijalni problemi Zagreba u razdoblju gospodarske krize bili su bitno različiti od onih u drugim hrvatskim gradovima. Osim bitno većeg razmjera, koji je uvjetovan veličinom grada i brojnošću stanovništva, nameću se neki jedinstveni socijalni problemi. Uz već spomenute probleme profesionalnog prosjačenja i problematičnog stambenog pitanja, javlja se tuberkuloza kao težak društveni i zdravstveni problem koji je indikator lošeg životnog standarda velikog dijela stanovnika Zagreba. Ipak, kao ključan problem ističe se jako velika brojka nezaposlenih i siromašnih. Ovaj problem uspješno je amortiziran energičnim zalaganjem brojnih udruga i organizacija koje su financirane od strane bogatog, građanskog sloja pokazivale solidarnost s najsiromašnijim građanima Zagreba, ali i ostatka Hrvatske.

⁴¹⁶ Jutarnji list, 5. srpnja 1930.

10. Zaključna razmatranja

Velika gospodarska kriza bila je globalni događaj koji je utjecao na društvene strukture svih pogođenih zemalja. Hrvatska, u sklopu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, nužno je bila pogođena globalnim ekonomskim trendovima i recesiji. Uobičajeni obrasci poput pada industrijske proizvodnje ili nemogućnosti prodaje poljoprivrednih proizvoda bili su prisutni u Hrvatskoj. Ipak, utjecaj tih fenomena drugačije se manifestirao po pitanju društvenih pitanja, koja su bila specifična za svaku zemlju, regiju ili grad. Iako postoje zajednički nazivnici po pitanju utjecaja gospodarske krize na cijelu Hrvatsku, moraju se u obzir uzeti specifičnosti pojedinih prostora koji su bili uvjetovani naslijeđenim gospodarskim, društvenim i političkim strukturama na tom prostoru.

Selo u Hrvatskoj bilo je u teškom položaju i prije sloma burze u New Yorku zbog agrarne krize koja je srušila cijene poljoprivrednih proizvoda globalno. Hrvatsko selo bilo je nekonkurentno na globalnom tržištu, ponajviše zbog velikog udjela malog poljoprivrednog posjeda, koje je proizvodilo jedva za vlastite potrebe i zbog tehnološke i tehničke zaostalosti u odnosu na razvijene zemlje. Seljaštvo je bilo primorano zaduživati se kako bi podmirivalo svakodnevne potrebe, bez ikakvih zamisli o unaprjeđenju proizvodnje. Gospodarska kriza samo je pogoršala agrarnu krizu na selu te se na neki način manifestira kao njezin produžetak u okviru sela.

Problem prodaje poljoprivrednih proizvoda i seljačko zaduživanje bili su prisutni diljem Hrvatske, ali navedeni su se faktori manifestirali na različite načine ovisno o prostoru. Po pitanju sela, ključno je razlikovati one predjele gdje je seljačko gospodarstvo proizvodilo dovoljno hrane za vlastite potrebe i one gdje to nije bio slučaj. Plodni predjeli Slavonije, Posavine i Podravine imali su puno povoljniju prosječnu veličinu seoskog gospodarstva te su redovito proizvodili dovoljno za svoje potrebe, dok su viškove prodavali. Navedeni predjeli su u vrijeme gospodarske krize imali dovoljno hrane za vlastite potrebe. Unatoč teškoćama oko prodaje poljoprivrednih viškova navedeni krajevi nikada nisu osjetili glad. U nešto povoljnijem položaju bila su sela u neposrednoj blizini većih gradova: Osijeka, Vukovara, Požege itd., pošto im je plasiranje proizvoda bilo olakšano, a također im je bio dostupniji i najamni rad u spomenutim gradovima. Seljaštvo je često odlazilo u gradove u potrazi za raznom humanitarnom ili socijalnom pomoći.

Oni krajevi u kojima seljaštvo na vlastitom posjedu nije proizvodilo dovoljno hrane za vlastite potrebe; zbog malog posjeda, nekvalitetne zemlje ili neznanja i nemogućnosti samog seljaka, često se nazivaju pasivni krajevi. U tim krajevima seljaštvo je ovisilo o dodatnim izvorima prihoda poput prodaje vina, ulja ili stoke radi pukog preživljavanja. Dolaskom agrarne, a potom i gospodarske krize u pasivne krajeve, dotični su predjeli bili izložen mnogo težim uvjetima poput gladi ili nedostatka pitke vode. Pasivni krajevi činili su veći dio Primorske banovine i dobar dio zapadnog dijela Savske banovine. U tim predjelima gradovi su bili manje razvijeni u odnosu na istočni dio Hrvatske, stoga je seljaštvo tih pasivnih krajeva u manjoj mjeri moglo računati na najamni rad u gradu ili humanitarnu pomoć iz istih, a također su teže prodavali svoje proizvode.

Zbog navedenih razloga, mora se zaključiti kako je gospodarska kriza pogodila hrvatsko seljaštvo na jednak način, ali se u tom pogledu kriza manifestirala bitno pogubnije u škrtim, pasivnim krajevima, što se prvenstveno mora objasniti teškim gospodarskim stanjem tih krajeva u razdoblju koje je prethodilo krizi. Nekonkurentnost seljaštva posebno je dolazila do izražaja u pasivnim krajevima, a

velik udio malog i sitnog posjeda s nekvalitetnom zemljom rezultirali su gospodarskom situacijom koja nije bila dugoročno održiva, neovisno o pojavi krize.

Seljaštvo nije moglo pronaći zaposlenje u gradu kojeg također pogađa kriza, stoga su demografska kretanja u ovom razdoblju minimalna. Dio seljaštva odlazio je u grad u potrazi za najamnim radom ili radi prosjačenja, ali se također dio seljaštva vraćao iz grada u selu zbog propasti velikog broja radnih mjesta za nekvalificirane radnike. Situacija je ponovno bila nešto povoljnija za Slavoniju, a naročito za Zagreb i okolicu, gdje je unatoč krizi, postojao sloj relativno bogatog gradskog stanovništva koji je svojim humanitarnim djelovanjem olakšavao tešku poziciju nezaposlenih i siromašnih. U gradovima Primorske banovine gradsko stanovništvo nije moglo samostalno amortizirati učinke krize te su stoga ti krajevi u ovom razdoblju uvelike ovisili o državnim dotacijama za preživljavanje.

Prvi učinak gospodarske krize u gradu je vidljiv po gubitku radnih mjesta i recesiji industrije i obrta, odnosno velikom porastu nezaposlenosti. Po pitanju nezaposlenosti, najviše su patili oni gradovi čije je gospodarstvo u najvećoj mjeri ovisilo o industriji, a to su prvenstveno Slavonski Brod, Vukovar, Split i Šibenik. Zagreb je kao najveći grad u Hrvatskoj bilježio velik broj nezaposlenih, ali u relativnim omjerima taj broj nije bio toliko dramatičan kao u spomenutim gradovima. Rezultat ovog fenomena bila je pojava velikog broja nezaposlenih ljudi koji su, u tako velikim brojevima, tvorili novu društvenu skupinu kojoj je bila nužna ekonomska pripomoć.

Rastući broj potrebitih u gradovima je prouzrokovao eksploziju djelovanja humanitarnih udruga diljem Hrvatske. Humanitarne udruge, koje su bile vođene od strane vjerskih institucija ili od bogatijih građana, bile su aktivne u svim gradovima Hrvatske, a posebice u Zagrebu i Osijeku. U navedena dva grada humanitarne udruge često su prikupljale više sredstava nego što je stanovništvo tih gradova trebalo tako da su često pripomagale i one krajeve koji su imali veću potrebu za pomoći, što se naravno odnosi na pasivne krajeve, gdje su humanitarne udruge zbog malobrojnog gradskog stanovništva prikupljale bitno manje sredstava nego što su bile potrebe stanovništva. Pasivni krajevi opstajali su zahvaljujući državnoj pomoći u vidu direktnih kredita ili financiranja javnih radova koji su trebali biti izvor prihoda najsiromašnijem stanovništvu.

Težak utjecaj gospodarske krize, kao i njena dugotrajnost, ostavili su dubok trag na stanovništvo Hrvatske. Razočarenje u tadašnje političke prilike u državi, koje su samo odugovlačile krizu, poslužilo je kao plodno tlo za daljnji razvoj totalitarnih ideologija u razdoblju Drugog svjetskog rata. Kriza će se početi rješavati tek u drugoj polovici 30-ih, kako se popravlja opća gospodarska situacija u svijetu, ali će izbijanje Drugog svjetskog rata u Europi ponovno započeti negativan trend glede hrvatskog gospodarstva. Dramatičan utjecaj gospodarske krize na društveno tkivo u Hrvatskoj dobar je pokazatelj kako tadašnje državno uređenje nije moglo ponuditi rješenja nagomilanih problema u društvu.

11.Bibliografija

Periodika:

1. Jutarnji list, Zagreb, 1929-1934.
2. Hrvatski list, Osijek, 1929-1934.
3. Novo doba, Split, 1929-1934.

Literatura:

1. Berend, T. I: Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća, Mate marketing tehnologija, 2011.
2. Bićanić, Rudolf: Kako živi narod, Zagreb, Tisak „tipografija“ D.D.1936.
3. Cohen, Deborah; O'Connor, Maura: Comparison and history: Europe in Cross-National Perspective, Routledge, New York, 2004.
(<https://www.questia.com/library/107994208/comparison-and-history-europe-in-cross-national>)
4. Ekonomski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
5. Galbraith, J.K: Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize, VBZ Zagreb,2010.
6. Horvat, Josip: Povijest novinstva Hrvatske, Golden marketing Tehnička knjiga, Zagreb, 2003
7. Jelaska Marija, Z.: Grad i ljudi: Split 1918.-1941., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
8. Kolar Dimitrijević, Mira: Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice, Prva Hrvatska privredna banka, Zagreb 1994.
9. Kolar Dimitrijević, Mira: Povijest novca u Hrvatskoj (1527. do 1941.), Hrvatska Narodna Banka, Zagreb, 2013.
10. Maticka, M: Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol.8 No. 1 Svibanj 1976., Zagreb
11. Mirković, Mijo: Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941., Zagreb, 1950.
12. Rider, C: An introduction to economic history, South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio 1995.
13. Rudolf Bićanić: Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918 članak objavljen u: Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske- Zagreb 1967
14. Šimončić-Bobetko, Zdenka: Industrija Hrvatske 1918-1941, Agram, Zagreb 2005.

15. Welskopp, Thomass: Comparative History, 2010. (<http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/comparative-history/thomas-welskopp-comparative-history>)
16. Zorko, T. : Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova, Zagreb, 2012